

İ. Q. CAVÇAVADZE

**ERMƏNİ ALİMLƏRİ
VƏ
FƏRYAD EDƏN
DAŞLAR**

«Azərbaycan» nəşriyyatı
Bakı - 1995

Tərcümə edəni **Vasif Quliyev**
Redaktoru **Sarvan Ağayev**

Çavçavadze İ. Q. «Erməni alimləri və fəryad edən daşlar» - Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1995.- 80 səh.

U 4804000000-010(95) Sifarişlə
14670(07)-95

© «Azərbaycan» nəşriyyatı
«Şuşa» şirkəti, 1995.

"Özünü dost göstərən açıq düşməndən o qədər qorxmuram, onun nəvazişindən, təbəssümündən qorxuram".

RUSTAVELİ

Təhqiredici bir şəkildə alçaldılan, hər yerindən duran tərəfindən bədnam edilən bizim millət kimi bir millət bütün yer üzündə çətin ki, tapıla. Hər kəs üstümüzdən ya adlayıb keçməyə, ya da bizi tapdalayıb öldürməyə və torpağa qatmağa çalışır. Az qala Zaqafqaziyada izimizi-tozumuzu da məhv etmək və gürcü adını yer üzündən silib, havaya sovurmaq istəyirlər. Guya, biz heç vaxt mövcud olmamışıq, guya, indi də mövcud deyilik. Mənəviyyatca kasıb, ağılca zəif, əxlaqsız, axmaq, savadsız, tərbiyəsiz, tamamilə dilənçi halına salınmış, etibarsız, qorxaq - bizim mənəvi və fiziki mənzərəmiz hamının gözündə belədir! Mənafeyi belə hörmətdən düşməyimizi və təhqir olunmağımızı tələb edənlərin yazdıqlarına görə, biz heç nə idik və indi də heç nəyik. Evdə və bayırda, sözdə və mətbuatda gərəksiz və ləyaqətsiz olduğumuza və elə beləcə də qaldığımızı hamını inandırmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Onlar yalnız səsləri eşidilən və qələmləri işləyən Avropada alnımıza damğa vuraraq gürcü adını bax, beləcə yayıblar. Biz gürcülər haqqında belə söhbətlərə Rusiyada da rast gəlmək olur. Düzdür, yalnız ruslardan, ya da avropalılardan hər bir kəs yaxşı və pis cəhətlərimizlə tanış olmağa macal tapıb, bizim də xeyrimizə bəzi şeylər deyiblər, lakin bədbəxtçilikdən, onların arasında da bir çoxları öz fikirlərini başqalarının istəyinə əsaslandırır, özgə havasına oynayır və özgə toruna düşürlər. Qoy öz bildikləri kimi olsun!

Lakin iş ondadır ki, sözlə və qələmlə bütün dünyaya and içirlər ki, guya, Qafqaz sıra dağlarının o biri tərəfindən Dəclə və Fərat çaylarının başlanğıcına qədər, demək olar [3-4] ki, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər qədimdən Ermənistan deyilən yer olub (guya, Somxetiya, yəni, somexlərin - haykanların ölkəsi) və guya, bəzi yerlərdə hər hansı bir vrası¹ cücəribse, o da ermənilərin təqsiri ucbatından onlarca pəyə səhəni tutub. Bu vrasilər xalq kimi adı çəkilməyə layiq deyillər, çünki onlar məhv olma və nəslə pozulma yolundadırlar, həm də bu, belə olsaydı, öz vəzifələrini başa düşmək üçün onlarda o qədər ağıl nə gəzirdi. Ticarət etmək üçün allah onlara qabiliyyət verməyib. Arabaçılıq və çarvadarlıq etməkdən başqa, heç nəyə yaramırlar və gülməli də olsa, Gürcüstan adlandırdıqları həmin pəyələr üçün bəzi yerlərdən hətta istifadə edə bilmirlər. Həm də buna onlarda nə bacarıq, nə zəhmətsevərlik, nə təhsil, nə bilik, nə arzu, nə də bilməyə və öyrənməyə həvəs olmayan bir halda bunlardan necə istifadə edə bilirlər. Tutaq ki, heç olmasa, təkcə Yaxın Şərqi yox, həm də uzaq, vəhşi və avam Asiyanı diriltmək və xoşbəxtliyə çatdırmaq allah və tarix tərəfindən çağırılmış və əllərində mədəniyyət şüarı olan ermənilərdən asılıdır.

Bizi yer üzündən tamamilə silib atmaq üçün onlar adımızı biabır edib, bizi milli heysiyyətdən məhrum etməklə kifayətlənməyərək, bütün tariximizi də, salnaməmizi də, tarixi qalıqlarımızı və abidələrimizi də, al-qana bulanmış bütün şeylərimizi də, xristianlıqdan əvvəlki xidmətlərimizi də məhv edirlər, tarixi var-dövlətimizi, bizə məxsus hər şeyi müxtəlif fırıldaqlar yolu ilə özlərinin adına çıxırlar. Düzdür, yalan ayaq tutar, amma yeriməz və başqasının mənliliyini əlindən almaqla, yaxud alçaltmaqla özününkünü artırma bilməzsən, lakin bir gürcü zərb-məsəlində deyildiyi kimi: "Öz tamahının qulunun qulağı ağır eşidir və dildən pərgardır".

Belə toz-duman nəyə görə qaldırılıb, nəyə görə yalançı ildırımlar çaxır və göy guruldayır? Zaqafqaziyada lap qədimdən yalnız təkcə erməni millətinin olmasını və tezliklə gələcəyin bu dilə məxsus olacağını dünyaya sübut etməyə görə lazımdır, çünki o, mənəvi və fiziki gücünü də, sarsılmazlığını da, ağılının böyüklüyünü də tarixən sübut etmişdir.

Bütün bu fırıldaqları kim edir? Başımız üzərində hərlənən və qarıldayan bu qara qarğa nədir? Biz əvvəllər də [4-5] deyirdik, indi də təkrar edirik: allah eləməsin, bu işlərdə bütün erməni xalqını təqsirləndirək, bu günahların hamısını onun ayağına yazaq. Bu işdə yalnız məşhur bir erməni dəstəsi və erməni kitab həvəskarları - savadlı adamları, alimləri günahkardır. Lakin buna baxmayaraq, əlimizə qələm almaq qərarına dəlməzdən əvvəl bizim üçün çox mühüm olan bir vəziyyət haqqında uzun müddət fikirləşdik: ermənilər bu əsərə necə münasibət bəsləyəcəklər? Aşağıda görəcəyimiz kimi sualın əhəmiyyəti böyükdür.

Xalqa tarix tərəfindən bir bədənə və həmin ölkənin vahid ruhuna birləşmiş insani məxluqların məcmusu kimi, hər halda, hər bir namuslu və sağlam düşüncəli adam tərəfindən hörmət edilməlidir. Bu və ya digər mənada onun təhqir olunması və alçaldılması çox nalayiq hərəkətdir. Hər bir xalqın özünün şəxsi siması, özünün arzuları, özünün istəkləri, özünün ehtirası, özünün xüsusiyyətləri var. Bütün bunları söymək mədəni

¹ Ermənilər gürcüləri belə adlandırırlar.

adama yaraşmayan kobudluqdur. Bunu çox gözəl başa düşürük və allah eləməsin ki, yalnız xalqın məlum bir dəstəsinin günahı ucbatından onu müqəssir kimi başa düşək. Lakin məhz bu zəmində də bizə hücum gözlənilir. Bu tərəfdən isə həmin toz-duman, gözləri yummağa məcbur etmək üçün qopmağı yaddan çıxarmayan həmin qasırga gözlənilir. Allah bilir, nəzərdə tutduğumuz və bütün erməniləri kökləmək üçün yalnız onun haqqında deyilənlərə adət etmiş bir dəstə adam bu oçerklər barəsində necə hay-həşir qoparacaq, necə hay-küy salacaq. Burda məqsəd aydındır. Xalqın müdafiəsi uğrunda mübarizə ədalətlə desək, hörmətə layiqdir və tamamilə əsaslıdır. Bunu dostlarımız yaxşı başa düşür və gözəl bilirlər ki, xalqın müdafiə bayrağı altında onlar ümumi rəğbət qazanırlar və onların qələbəsinin yarısı əvvəlcədən öz əllərində olacaq: "Biclik gücdən yaxşıdır"¹. Madam ki, belə hiyləgər taktikaya girişirlərsə, ifşa edənləri iki xalq arasında ədavət salmağa nalayiq arzuda təqsirləndirmək onlar üçün asan olacaq. Mülahizə düzdür. Onlara tuşlanmış oxu xalqı qəzəbləndirmək məqsədi ilə xalqın ürəyinə sancırlar və etibarlı qalxan kimi bu fəndgir üsulla özlərini qoruyurlar, ifşa edən öz günahı ilə susdurulur. Erməni xalqının burda günahı yoxdur. O, dinc, əməksevər xalq kimi [5-6] öz işi ilə - ya ticarətlə, ya da əkinçiliklə məşğul olur. Bu cür məsələləri qarşısına məqsəd qoymur, ona görə də palid ağacının ətrafındakı mığmığa kimi yan-yörəsinə hərlənən çağırılmamış havadarlarının günahları ucbatından məsuliyyətli olmaq lazım gəlir. Xalq, ümumiyyətlə, çox gözəl başa düşür ki, əsl ləyaqətin kərənyaya və nağaraya ehtiyacı yoxdur, çox gözəl bilir ki, çağırılmamış boşboğazların hay-küyləri onun qəhrəmanlıqlarına şan - şöhrət gətirmir və onlar olmayan yerdə qəhrəmanlıq yarada bilmirlər. Əsl qəhrəmanlıq təbiətinə görə təvazökardır, boşboğaz deyil və bu qəhrəmanlıq nə qədər dinməz və təvazökardırsa, o qədər də böyük və cəzbedicidir. Bu qəhrəmanlığın nəcib xüsusiyyətini başa düşmək üçün elmi və bilikli adam olmaq lazım deyil.

Bunun üçün sağlam ağıla və hətta səmimi və təmiz rəiyyət ürəyinə malik olmaq kifayətdir. "Demə ki, sən yaxşısan, özün özünü tərifi etmə", yaxud "sadəlik qəhrəmanın bəzəyidir, özünü öyənə samən çöpü qədər qiyməti olmaz" (gürcü xalq zərb-məsəli). Məgər bu sözləri rəiyyət deməyibmi?!

Bədbəxtlikdən, erməni xalqının şöhrəti və böyüklüyü haqqında hər yerdə car çəkən və yeri gələndə gürcüləri alçaldan və yer üzündən silən erməni alimləri bu müdrikiyə hələ çatmayıblar.

Biz ermənilərin şöhrətlənməsi və tərifi üçün göylərə qaldırılması əleyhinə deyilik. Belə hallarda, hətta həddini aşmaq heç kəsə nə ağır gəlir, nə də toxunur, bunun heç kəsə nə istisi var, nə də soyuğu. Bunu anlamaq yalnız cəmərdlikdən başqa, heç nə deyil. Biz ermənilərin heç bir səxavətinə və fədakarlığına həsəd aparmırıq, əksinə, bu yaxşı cəhətləri biz özümüz də arzu edirik. Onlar qətiyyət paxıllıq yox, yarış mövzusu təşkil edir. Paxıllığın özgə var-dövlətinə, özgə uğurlarına acığı tutur və o, əzab çəkir, yarış isə nəcib bir hissdir: o, başqasının şərəfini və yaxşı cəhətlərini əldə etməyə çalışır. Paxıllıq özgənin yaxşı cəhətlərinə dözmür, yarış isə, əksinə, buna çox sevinir. Paxıllıq yaxşı cəhətlə düşmənçilik edir, yarış isə dostluq edir, onu əzizləyir.

Buna görə biz ermənilərin şərəfini və böyüklüyünü, hətta onlar mübaliğəli, ya da başdan-ayağa gop olsa da, qiymətləndirməyəcəyik. Ermənilər nəyləşə öyünsələr də, qoy onları qadir Allah özü saxlasın, əgər bundan məhrumdurlarsa, qoy Allah özü onlara kömək etsin. Ancaq ona məyus oluruq ki, özünü öyən bir erməni dəstəsi gürcülərin mənəvi [6-7] və fiziki mövcudluğunu inkar edərək bizə yalnız qarşımızda geniş açılmış qəbiri göstərir, guya ki, onların mövcud olması bizim mövcud olmamağımızdan irəli gəlir.

Müdrək adamlar, istisnasız olaraq, böyükdən kiçiyə hamı biz gürcülərə qulaqburması verirlər ki, ermənilərin bu dəstəsinin iç üzünü açıb göstərək. Onlara, doğrudan da, olduğu kimi baxmaq vaxtıdır.

Başımız üzərində qara qarğanın hardan qarıldadığını, bizi döyən bu daş axınının hardan gəldiyini bilmək vaxtı gəlib çatıb. Ayılmaq və bu saxta liberallar qarşısında, öz oyunbazlığını, ikiüzlülüyünü, vicdansızlığını xalqı sevənlərin müqəddəs bürüncəyi altında gizlətmək məqsədi ilə ağızımızı yuman həqiqi liberalizmin bu təlxəkləri qarşısında qorxmamaq vaxtıdır. Fırıladaqlarımızın üstünü açmayın, yoxsa, sizi milli düşmənçiliyə təhrik eləməkdə günahlandırırıq, sizi irticaçı cəbhəyə qatarıq. XIX əsrin sonunda milli ədavətin oyadılması, millət arasında əlaqə otunun yayılması isə ağılın inkişaf etməməsi, cəhalətpərəstlik, liberalizmin təhqiri deməkdir. Saxta liberalizmin təsəvvür edilən bu göy gurultuları və ildırımını ilə yalnız körpə uşaqları və mənasına varmadan ancaq sözlərə inanmağa adət edənləri qorxutmaq olar. Doğrudanmı liberalizm bütün bunların ifşa olunmasından yox, həqiqətin gizlədilməsindən, cürbəcür fırıladaqların, hoqqabazlıqların, saxtakarlıqların ört-basdır edilməsindən, yalanlardan, hər cür başqa pozğunluqlardan ibarətdir?! Bütün lazımi məzəmmətləri ifşa etməsən, çarmıxa çəkməsən, onda bizim nahaq yerdən tərifi ediyimiz maymaq liberalizm nəyə gərəkdir?! Məgər onların narazılıq oyada bilməsindən, insanların böyük qurbanlar və bəzən də qan axıtılması bahasına əldə etdiyi həqiqi liberalizmin müqəddəs ləyaqətindən utanmadan hər cür gizli və aşkar pisliyin dünyaya elan edilməsi də aşkarlıqdır?!

...Qorxudan kimisə incitmək, pis şeyi ifşa edənə ağızını yummaq saxta liberaldan başqa, kimin ağılına gələr? Bütün xalqın ədalətli və dəlillərə əsaslanmış ifşası hiddətlə və düşmənçiliklə yox, minnətdarlıqla qarşılır. Əsl liberalizm haqqı tapdalamağa heç kəsə imkan verməməkdən, cinayətdə cinayətkarı ifşa etməkdən, pis hərəkətləri layiqli qərar olmadan buraxmamaqdan və lazım gələrsə, ciddi cəzalandırmaqdan

¹ Tam mənası ilə bu cür səslənən gürcü zərb-məsəli: "Zirəklik, diribaşlıq, əgər insan onlardan istifadə etməyi bacarırsa, fiziki qüvvədən 4 yaxşıdır".

ibarətdir. "Nümunə ilə dünya korlanar". Pislənməyən pis iş zəif xarakterli adamın asanlıqla düşdüyü günah torudur və "utanmazı utandırmasan, bu, [7-8] nümunə olacaq və utancaq utanmaz olacaq" (David Quramov).

Əgər gözlənilən iğtişaşların qabaqcadan görünməsi ilə bizi qorxudurlarsa, liberalizm naminə dilimizi bağlayırlarsa, yelbeyin gəncləri başdan çıxarmaq və qorxutmaq üçün liberalizmə yersiz əsaslanma sadəcə biclik deyilsə, nə üçün elə bu liberalizm naminə onlar yeri gəlmiş-gəlməmiş, kürrəyi-ələmdə bütün gürcü millətinə - bəli, bütün millətə qara yaxan - artıq dediyimiz kimi, ona qəbir qazan həmin o erməni dəstəsinin ağzını yumurlar? Bəs heç olmasa, bu saxta liberallardan biri ağzını açıb deyibmi ki: "Siz nə cəfəngiyat uydurursunuz, cənablar, əgər sizdə şəxsi ləyaqət hissi, öz vətəniniz varsa, bu haqda danışın! Yoxdursa, niyə bütün gürcü millətinə sataşırırsınız, niyə onun adını batırırsınız və sizə aid olmayan şeyləri niyə öz adınıza çıxırırsınız? Məgər cənnətin qapıları bizim üçün ona görə açılıb ki, biz gürcü millətini söyək və onu məhv edək? Məgər bilmirsiniz ki, haqqı gizlətmək olmaz və gec-tez o, üzə çıxır? Lakin heç kəs bu haqda bir söz də deməyib və deməyəcək, çünki onlar ikiüzlü və qərəzkardır. Bütün bunlar üçün açıqgəlblik, haqqa məhəbbət, alicənablıq lazımdır. İndiki bazarda isə nə ona, nə o birinə, nə də ki, üçüncüsünə tələbat yoxdur.

Onların fikrincə, bizim millətimizi söyəndə baş əyməliyə, onlar isə özümüzü müdafiə edəndə və millətə bir söz ilə belə toxunmadan bizi söyənlərin yalnız məlum dəstəsinin hiyləsini ifşa edəndə hiddətlənirlər. Siz isə bizim, hətta ayrıca dəstəmiz haqqında haqq sözünü də deməyə cürət etmirsiniz. Bu, nə ədalətdir, bu, nə liberalizmdir?! Bu, riyakarlıqdır, həyasız yalandır, yaltaqlıqdır, gizlənqaç oyunudur, başını yuvada gizlətmək və quyruğunu bayırda qoymaqdır, ancaq heç cür liberalizm deyil, "Vicdanlı düşmənlər arasında vicdan vasitəçi olur" (Knyaz İlya Çavçavadzenin kəlamı).

Qoy uşaqların ağzını yuman bu boşboğazlar - saxta liberallar dəstəsi onların gözünü qorxutsunlar: Dəymə, xırda şeydir! Nə səs, nə söz bizi ifşa edə bilməz, yoxsa, sizi cəhəltəpərəst adlandırırıq! Ancaq ağıllı adamı onlar həqiqət uğrunda vicdanla dayanmaq qabiliyyətindən məhrum edə və qəsdən təhqir olunmuş və toxunulmuş insan hissləri, xalqın heysiyyəti onu tələb edəndə yalanı ifşa edə bilməzlər. Burda şərfəsiz qorxaq kimi qaçmaq, geri çəkilmək yox, üzübüz mətinlik, açıq ifşa etmək lazımdır. Əslində, nə liberalizm, nə cəhəltəpərəstlik, nə də buna bənzər şeylər [8-9] insan ləyaqətinin meyarı deyil. Əks halda, insan haqlıdır, yaxud haqsızdır? Əgər indiki gənclərə desək ki, onların təfəkkür obrazı liberal deyil, qorxudan rəngləri qaçar və nə qədər haqlı olsalar da, danışmazlar: bu, nə bələdir başıma gəlmiş, - deyər öz-özünə fikirləşərlər. İndi heç kəsin işi deyil, - həqiqət özü-özlüyündə qiymətlidir, yoxsa, yox və bu baxımdan heç kəs söylənilmiş fikrin müzakirəsinə qoşulmur. Təkrar edirik ki, pisləyin ifşa edilməsi uydurulmuş halda yox, əsaslı olsun, sübut edilmiş olsun və qoy heç kəs bununla kiminsə narazılığına, məyusluğuna, ədavətinə səbəb olmaqdan qorxub-çəkinməsin. Məgər bilmirik ki, ifşa olunmaq pislik edənün ürəyinə yatmır. Lakin bu pislik özünün bütün ağırlığı ilə üstümüzdə düşəndə, bizim, guya, acizliyimizi bütün dünyaya car çəkəndə, bu, gözlərini yummağın, qulaqlarını tutmağın, susmağın üzrlü səbəbidir? Biz nə üçün susmalıyıq? Doğrudanmı ona görə ki, dediklərimiz ermənilərin narazılığına səbəb olacaq? Düşmənçilik yaratmaq isə indiki vaxtda yaraşmaz. Məgər doğrudanmı, bu yalanlardan qorxmalı və öz şəxsiyyətimizi müdafiə etmək və qorumaq haqqında fikirləşməliyik?!

Bizə, guya, çırtma vurmaq da təhqiredicidir, biz kötəklə vuranda sizin isə inciməyə haqqınız yoxdur. Nədir, biz bu dünyanın ögey oğullarıyıq ki, onlar bizi lətifələrlə əyləndirməyə cəsarət edirlər! Bizim şəxsən mövcud olmağımızı, bizim mövcudluğumuzu belə təhqir edəndə və kökündən qoparılanda liberalizm və cəhəltəpərəstlik haqqında nə söhbət ola bilər?! Yalnız bu lətifələr nifrətə layiq qorxağın xeyrinədir, yalnız qorxaq səssiz-səmirsiz özgə tüpürçəyini yalayır. Buna, allaha şükür, biz hələ çatmamışıq: öz ləyaqət hissimizi özümüzdə hələ o dərəcədə saxlamışıq, özümüzü müdafiə etmək və qorumaq üçün və gürcü adını tapdalamağı və təhqir etməyi heç kimə imkan verməmək üçün ürəyimiz hələ o dərəcədə güclü döyünür.

Erməni alimlərinin, savadlılarının və onlarla əlbir olanların fırıldaqları artıq çağırılmış bayatılardır. Həmin vaxtdan hər halda 60 il keçib. Biz tam 60 il deyirik, bu isə onunla hesablaşmaq üçün o qədər də az vaxt deyil. Artıq tam 60 il göy gurultusu və ildırım kimi sürətlə uçub gedir, bu və ya digər tendensiyalar bizim şəxsi mövcudluğumuza toxunur və gündən-günə çox böyük hörmətsizliklə, cəsarətlə, həyasızlıqla dərimizi soyurlar və tufanla hədələyirlər. Bütün bu çox uzun dövr ərzində bu və ya digər vəsiyyət fəaliyyət göstərir, bu və ya digər sap [9-10] müntəzəm surətdə, daim, möhkəm, hiyləgərcəsinə və qərribə inadla uzadılıb, demək olmaz ki, daha çox ustalıqla, lakin böyük kələklə, böyük riyakarlıqla uzadılıb. Həm də hamısından qərribə bir də odur ki, bütün bu altmış illik dövr rus yazıçısı ilə başlanır və rus yazıçısı ilə qurtarır. Onların arasında bir sıra erməni savadlıları - yazıçıları da var, çünki bir sapı başından axırına kimi uzatsan, o, bütün adamlara toxunur. Onlar qərəzlə düzülüş bu və ya digər fikri o dərəcədə məhrəbancasına yayırlar ki, guya, bir ürəyi və bir bədəni təşkil edirlər və bir formada hazırlanıblar.

Baron Brambeus təxəllüslü məşhur rus yazıçısı Senkovski hələ 1838-ci ildə yazırdı: "VI Vaxtanqdan əvvəl gürcülərin salnaməsi yox idi, gürcülərin özləri, hətta eramızın XII əsrindən əvvəl mövcud deyildilər. Müxtəlif dağlı tayfaları iber adı ilə tanınırdı. Bütün ölkə Kür çayının o biri tərəfində idi. Tiflis və Gürcüstanın böyük bir hissəsi qədimdən ermənilərə məxsus olub və burda ermənilər, midiyalılar, massagetlər, yaxud türklər və bir neçə nəsil alban yaşayıb". Belə yalan, təhrif olunmuş tarixin və coğrafiyanın tərtibini kimin ayağına yazaq? Onu Senkovskinin yazdığına şübhə yoxdur, lakin doğrudanmı şübhələnməmək olar ki, Senkovski kirp

tərəfindənsə aldadılmayıb və o, əks-səda kimi eşitdiklərini təkrar edib? Axı, aydındır ki, bu cür yalanı o, heç bir yerdə oxuya bilməzdi, çünki bütün Yer kürəsində bu mənada göstərişlər tapa biləcəyi salnamələr yoxdur və bu yalanı o, hətta rəvayətlərdə də tapa bilməzdi. Gürcülərin XII əsrdən əvvəl, hətta mövcud olmadığı kimi aləmə yaymaq kimə lazım idi. Gürcüstanda gürcü olmayıb və burda ermənilər və başqa xalqlar yaşayıblar, yaxud Tiflislə birlikdə Gürcüstanın böyük bir hissəsi qədimdən bəri ermənilərə məxsusdur! Yalan və həm də belə gözlənilməz yalan gizli məqsəd və niyyət olmadan meydana çıxmır.

Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi günündən Senkovskinin belə yalan uydurduğu günədək, hətta 37 il keçməyib və doğrudanmı nisbətən bu qısa vaxt ərzində tarix elə bir zülmətə düşüb ki, hansı ölkənin - Gürcüstanın, ya Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsini, yaxud da Tiflisin kimin iqamətgahı və paytaxtı olduğunu heç kəs artıq xatırlamır. Senkovskinin özü Şərqi dilləri üzrə professor, rus yazıçısı, jurnalist idi və məgər güman etmək olar ki, o, elə bu yaxınlarda baş verən hadisələri az qala yaddan [10-11] çıxarsın! Məgər inanmaq olar ki, Senkovski Rusiya üçün hətta belə mühüm tarixi hadisə haqqında eşitməsin! Məgər Rusiyanın kimin ölkəsini və kimdən himayəsinə alması xəbəri ona çatmayıb! Belədirsə, bizim yuxarıda qeyd elədiyimiz bu cür anlaşılmaz tarixi və coğrafiyanı uydurmağı onu kim və nə məcbur edib? Aydındır ki, burda elmi tədqiqata məhəbbət və həvəs təsir göstərməyib, çünki burda açıq-aşkar yalan var və elmi sevən yalan həvəsinə düşməz, onunla maraqlanmağı özünə rəva görməz. Aydındır ki, bu qərribə tapmacanı elmi tədqiqata coşqun həvəslə də aydınlaşdırmaq olmaz, çünki bu cür tarix, bu cür coğrafiya tədqiqat yox, açıq-aşkar uydurmadır, çünki tədqiqatçı ona aid heç bir sübut tapa bilməzdi. Aydındır ki, nə gürcü, nə rus onu belə əsaslandırmazdı. Gürcülərdən alınmış ölkənin gürcülərə yox, ermənilərə məxsus olması haqqında şayiə buraxmaq rusların nəyinə lazımdır? Belə hərəkət etmək kimə xeyir idi? Rəhmətlik Senkovskinin necə adam olduğu hamıya məlumdur. Bu qəsdən uydurulmuş tarixin gizli mənbəyini tapmaq və bu oxların kimin hiyləgərliyi üzündən sürətlə getdiyini bilmək üçün yayın kimin əlində olduğunu axtarmaq lazımdır. O vaxtdan indiyə qədər erməni alimləri bütün güclərini sərf edirlər və Gürcüstandan mümkün qədər çox kəsb öz adlarına çıxmaq və mümkün qədər onun keçmişini məhv etmək və hətta indisini ləkələmək üçün hər vasitə ilə onu ən pis cəhətdən dünyaya göstərməyə çalışırlar.

Məsələn, hamıya məlumdur ki, Çorox hövzəsi sonralar Samtsxe - Saatbaqodan ibarət olan yuxarı Kartaliniyanın bir hissəsini çoxdan təşkil edirdi. Erməni yazıçıları - Emin¹, Xudabaşov², Yeritsov³ isə Kürün yuxarı axarının və bütün Çorox hövzəsinin Böyük Ermənistanın tərkibinə daxil olduğunu sübut edərək, məhz bu yerlərin bizim olmağına etiraz edirlər. Onlar bizə yalnız bir qarış torpaq saxlayırlar. Bu mərhəmətə görə sağ olsunlar! Ancaq bu faktla necə razılaşırlar ki, onların iddia etdikləri bizim yerlər İsamın doğulmasından xeyli əvvəldən tutmuş indiyə qədər gürcü adlarını, məsələn, Çorox hövzəsində Klarjeti, Liqanis-xevi, Taos-kari, Şanşeti, Acara, Kürün yuxarı axarında isə Kola, Artaani, Eruşeti, Samtsxe və Cavaxeti saxlayıblar. Bu yerlərdə gürcülər VII və VIII yüzilliklərdən [11-12] başlayaraq XIV əsrə qədər, məsələn, Kolaxidə Dadaşski, Artaanidə Nakalakevski, Samtsxedə Atskurski, Zarmzski, Səfərski, Cavaxetidə Tskarotavski, Şavşetiyada Tbeti, Klarjetidə Xaxulski, Acarıstanda Sxaltski və indiyə qədər də mövcud olan bir çox başqa məbədlər, monastirlər tikiblər.

Fərz edək ki, bu aydın və şübhə doğurmayan rəvayətləri, yer adlarını, monastirlərdəki, məbədlərdəki yazıları, doğrudan da, bu həqiqi və inandırıcı sübutları "uçot"dan çıxarmaq lazımdır. Tutaq ki, bütün bunlara əsaslanmaq lazım deyil. Lakin Avropa alimi Sen-Martənə, gürcülərdən daha çox ermənilərin tərəfdarı kimi məşhur olan və tez-tez erməni kitabsevərlərinin sitat gətirdikləri həmin Sen-Martənə gürcüləri söymək üçün onun dəlillərini əldə etməyi yalnız arzu edən vaxt nə cavab verəcəklər? hətta ermənilərin bu tərəfdarı da Çoroxun, Kürün, Fəratın, Arazın suayırıcı olan dağ silsilələrinin Gürcüstanın və Ermənistanın daimi sərhədi olduğunu deyərək erməni kitab həvəskarlarını təqsirləndirir. Beləliklə, onları Kürün və Çorox hövzəsinin yuxarı axarlarından tamamilə məhrum edir.

Bütün bunlara baxmayaraq, erməni tarixçiləri yenə də çərənləyir və heç vaxt yaşamadıqları yerin sakinləri olurlar. Məgər aydın deyil ki, bu dayaz alimliklə dünyanı inandırmaq istəyirlər ki, guya, bu yerləri tutmağa onların tarixi haqqı var. Biz bu mövzu barədə öz fikrimizi qəti hesab etmək üçün daha sonra bundan söhbət açmadıq. Bəlkə, erməni alimlərinin gördükləri yuxular həqiqətdir və ola bilər ki, həmin ölkələr, həqiqətən də, onlara məxsus olub. Biz yalnız fikirlərini həyata keçirmək üçün erməni kitabsevərlərinin necə məharətlə və biciliklə xətt yeritdiklərini göstərmək istəyirdik. Belə hallarda onlar hər şeyi özlərinə aid edəndə və özgəsininkini gizlədəndə heç nədən iyrenmirlər.

Əgər bütün bu Yeritsovları, Xudabaşovları, Eminovları və onlar kimilərini təzədən oxusanız, görərsiniz ki, onlar öz fikirlərini və tədqiqatlarını qızıl qiymətilə qiymətləndirirlər, başqalarınınkı isə onların xeyrinə deyilsə, bir quruşa da dəyməz.

Həmin erməni dəstəsi qəsdən təhrif etməklə kifayətlənmir, onun üçün özgə həqiqətini gizlətmək azdır, öz yalanları haqqında isə həqiqət kimi car çəkirlər. Bu dəstə çox gözəl başa düşür ki, faktların üstündən nə qədər

¹ Bax: "Moisey Xorenskinin tarixi". 1858-ci il, səh.340-344.

² Bax: "Ermənistanın icmalı". 1839-cu il, səh.21-27.

³ Bax: "Qafqazın uzaq keçmişi". 1872-ci il, № 1, səh.20

sükutla keçsən də, onları gizlətmək olmaz. O, gecmi, tezmi deyiləcək. Bütün [12-13] məsələ faktı yox etməkdən, tarixi yazıları ya silməkdən, ya qaşayıb pozmaqdan, ya da ki, onu öz xeyrinə dəyişdirib başqa şəkllə salmaqdan ibarətdir.

Erməni kitab həvəskarlarının - savadlı adamlarının nə ilə məşğul olduqları və belə fırıldaqlarda müqəssir olduqları da aydındır. Çünki həmin yerlərin kimin olduğu və indi kimə məxsus olması haqqında tarixi qalıqların və abidələrin dil açıb danışacağı vaxt gələcək, çünki daşlar, çoxlu tikililər, monastırlar, məbədlər dilə gəlib fəryad edirlər ki, lap qədim zamanlardan bəri bu yerlərdə gürcülər yaşayıblar. Bu, əlbəttə, gürcülərin bu doğruçu şahidlərinin ağzını açmağa qoymamaq, onlara cıncırını çıxarıb bir söz deməyə imkan verməmək zəruriliyidir. Bu məqsədlə onlar lazımi hoqqalar çıxarıblar: harda nə bacarıblar, onu da ediblər, hər cür izi itirməyə çalışıblar.

Fırıldaq çox da çətin deyil, tək, buna həvəs və üzüyola vicdan olsun. İndi öz məqsədinə çatmaq üçün heç bir var-dövlət qarşısında dayanmamaq vaxtıdır, buna yalan, saxta, aldatma yolu ilə nail olacaq, yoxsa, yox, fərqi yoxdur. Bu cür yollarla məqsədə çatmaq indi ağıl meyarı hesab olunur. Ermənilərin gürcü məbədlərində və monastırlarında gürcü mənşəli izləri məhv etməyə, gürcü yazılarını daşlardan qaşayıb təmizləməyə və yox etməyə, daşların özünü tikililərdən çıxarıb, yerinə erməni yazıları olan başqa daşları qoymaq üçün əlləşdiklərinə çoxlu misal gətirə bilərik. Bu haqda, hətta həm rus, həm də gürcü qəzetlərində yazılıb. Yeri gəlmişkən deyək ki, mərhum D. Bakradze ermənilərin bu dəstəsinin bu cür yaxşı qabiliyyətini göstərən bir əhvalatdan söhbət açır: Artvində çox qədim bir kilsə var. O yerin erməniləri bu məbədi özlərinin adına çıxmaq istəyirdilər¹. Lakin yerli yunanlar mübahisə etməyə başladılar ki, bu məbəd çox-çox uzaq vaxtlardan gürcülərə məxsusdur, deməli, biz, guya, pravoslav kimi sizdən üstünlüyə maliklik. Məbəddə gürcü yazısı olan daş götürülüb. çünki bu yazı məbədin gürcülərə məxsus olmasını sübut, edir, onda ermənilər bu daşı ağıllı surətdə fikirləşib "gizlətmək" istədilər.

Beləliklə, ermənilər bu kilsəni pravoslavların əlindən zorla alaraq özlərinin adlarına çıxdılar. Məgər bu cür fırıldaq erməni rəiyyətinin ağına gələr?! hətta bu, sadə [13-14] erməninin işi olsaydı da, bu fikir, yəqin ki, savadlı adamlar və alimlər tərəfindən onun beyninə yeridilərdi. Ona görə də bizim bunu və bu cür fırıldaqları qətiyyətlə bütöv xalqa yox, yalnız ermənilərin bu dəstəsinin ayağına yazmağa əsasımız var.

Erməni kitab həvəskarlarının sənədləri yox etməyin, qara yaxmağın, yaxud dəyişdirməyin onların peşələri olduğu və bu cür fırıldaqlardan utanmadıqları haqqında aşağıda misallar gətirəcəyik. Hələlik isə deyək ki, onlar Zaqaqaziyada gürcü adını belə üsulla aradan qaldırmaqla və gürcü tarixi abidələrini dəyişdirib erməni abidələri etməklə kifayətlənmişlər. Məbədlərdən, monastırlardan və daşlardan başqa, Zaqaqaziyada gürcülər haqqında danışan başqa şahidlər də var. Əgər ermənilər öz cücələrini qartal yuvalarında çıxartmağa cəhd göstərsələr, bu halda alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş salnamələr və xronika keşikdə duran tarixi dəlillər kimi şahidlər olur. Erməni kitabsevərləri çox gözəl başa düşürlər ki, yalnız bu dəlillər məhv edilməsə, Gürcüstanda heç bir fəvqəladəliyi özlərinin adına çıxma bilməzlər. Ona görə də onlar bizə, məhz bu cəhətdən yanaşıblar. Gorbagor erməni professoru Patkanov² alimliyin bütün cəbbəxanası ilə əleyhimizə çıxış edərək az qala bizi cana gətirib. O, bizim "Kartlis-Tsxovreba"-nı ("Gürcülərin həyatının böyük salnaməsi"ni) yox etməkdən başlayıb. Bu əsər, guya, VI Vaxtanqın dövründə uydurulub və ona qədər "Kartlis - Tsxovreba"-nın mövcudluğu barədə heç bir məlumat yoxdur. "Erməni salnaməsi" adlanan buna oxşar yeganə bir əsər məlumdur və Gürcüstan tarixi üçün hər hansı bir material mövcuddursa, onları doğrudanmı yalnız orda tapmaq olar. Düzdür, guya ki, bu salnamə gürcü dilindən tərcümə olunub, ancaq yəqin ki, orijinal gürcülərin tarixin vacibliyini hiss etdikləri bir dövrdə, XII əsrdə nadan və avam erməni tərəfindən yazılıb, yaxud tərtib edilib. Senkovskinin dediyi və bizə tanış olan tendensiyanın sızıb keçdiyi yeri görməyi arzu edirsinizmi?! Deməli, Patkanovun fikrincə, gürcülər XII əsrə qədər o qədər avam olublar ki, nəinki onların tarixləri olmayıb, hətta ona tələbat da duymayıblar və burda yenə erməni və həm də nadan və avam erməni dada çatıb! Biz gürcülər görün nə qədər avam və nadan olmalıydıq ki, nadan və avam erməni bizim tarixi tələbatımızı başa düşüb, bizim isə buna hətta [14-15] şüurumuz da çatmayıb! Ah, yazıq gürcülər! Mərhəmət göstərən və bizə köməyə gələn Patkanovun avam və cahil ermənisinə min rəhmət!

Bizi o, belə söyür, biz gürcüləri, həm də hansı dövrlərin gürcülərini yer üzündən silir? On ikinci əsrin, Tamara əsrinin, Gürcüstanın tərəqqisi əsrinin! Və bəs kim? Professor və elm nümayəndəsi! Düzdür, o, erməni professorudur, erməni alimidir, ancaq doğrudanmı yalnız ona görə ki, o, ermənidir, o, həqiqəti nə danışmalı, nə də görməlidir! Bəs nə üçün o, qəsdən gözlərini qıyır, XII və XI əsrlərin gürcülərini, yəni, inkişafı hələ birinci əsrin əvvəlində Strabon tərəfindən görməli olunan həmin xalqı, qədim zamanlardan öz ölkəsinə valehedici memarlığa malik məbədlər və monastırlar səpələyən həmin xalqı, istər Gürcüstanı, istərsə də Yunanıstanı və Fələstini gürcü cavahirləri və manuskriptlərlə dolduran həmin xalqı, pəhləvi dilində yazılmış "Kəlilə və Dimnə" adlı sanskrit povesti və "Vis-Ramyani"-ni tərcümə edən və "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" adlı ən böyük poema yaradan həmin xalqı görmür. Kim yalnız bilərəkdən gözlərini yummağı arzulamır, kim oxuduq-

¹ Bax: D. Bakradze. "Quriyaya və Acarıstana arxeoloji səyahət". səh.41.

² Bax: D. Bakradze "Professor Patkanov və gürcü tarixi mənbələri".

larının mahiyyətini başa düşməyə bir qədər qadirdir, doğrudanmı o, ürək eləyib deyə bilər ki, "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərini yaradan bir xalq o qədər vəhşi və kobud olub ki, tarixin labüdlüyünü başa düşmək qabiliyyətindən məhrum olub?! Erməni filosofları və professorlarından başqa, belə fikir söyləmək kimin ağına gələr! "Aç toyuq yuxusunda darı görər" - gürcü zərb-məsəli, məhz erməni savadlı adamlarına - erməni alimlərinə aiddir. Allah onları salamat eləsin! Fərz edək ki, Patkanov erməni aliminə yaraşan hərəkət kimi "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərini oxumamışdan əvvəl iltifat göstərmək istəməyib, çünki o, gürcü əsəridir və həm də elə əsərdir ki, "əsl ədalətin quru ağacı da canlandırdığını" bizə təlqin edir¹. Belə zərb-məsəl saxta boşboğazların ürəyincə deyil. Professor Patkanova isə bu cür lətifələri bilmək lazım idi! Bu alim-professora belə bilməməzliyi və "Pələng dərisi geymiş pəhləvan"la tanış olmamasını bağışlayırıq. Yalnız ondan bunu soruşaq: Bu işdə səriştəli olan məşhur alimlərin - Jan Sen-Martenin, Viviyen-De-Sen-Martenin, Dyubua de Monperenin gürcü tarixi rəvayətlərinin nəinki Qafqazın, hətta Asiyanın tarixi üçün bir mənbə kimi diqqəti [15-16] cəlb etdiyini açıq-aydın dedikləri bir vaxtda siz "Kartlis Tsoxvrebə" heç nəyə yaramır deməyə, necə cürət edibsiniz? Həm də əlavə olaraq Dyubua yadagəlməz uzaq keçmişlərdən Zaqafqaziya ölkəsi olan və o vaxt bütün məşhur xalqlarla əlaqə saxlayan qədim bir millət kimi gürcülərin adını çəkir.

Erməni alimi onlara da inanmır, onların fikrinə məhəl qoymur və özü bildiyi kimi çıxır-bağır salmaqda davam edir. Axı, biz demişdik: "Əlinin arzusu plovdur". Öz sözlərini təsdiq etmək üçün o, Senkovskini, Koxu, Lanqluanı şahid gətirir. Bu cür işdə Senkovski və Kox nə qədər nüfuzlu və səriştəli olsalar da (Kox botanik kimi məşhur idi, ancaq tarixçi deyildi), həqiqətpərəst Patkanova söz verək. Lanqlua isə hörmətə layiq alimdir. Bu, çox qəribədir ki, aşağıdakılar erməni aliminin təəccübünə səbəb olmur: sən demə, bizim "Kartlis-Tsoxvrebə" haqqında Lanqluanın fikri də Sen-Martenin və başqalarının fikri kimidir. Həqiqətpərəst Patkanov isə onun rəvayətini öz zövqünə, öz arzusuna uyğun dəyişdirib. Lanqluanın tamamilə ədalətli fikrinə görə, "Kartlis-Tsoxvrebə"nin mənbəyi mifoloji rəvayətdir. Bu Kartloslar, Kaxoslar və onlara oxşar şeylər aydındır, bunlar rəvayətlərə aid edilməlidir. Bəs yer üzündə hansı xalqın tarixi rəvayətlərlə başlanmır?! Bax, Lanqlua belə deyir, bunları isə Patkanov heç arzu da etmirdi! Bu, gorbagor alimin nə birinci, nə də sonuncu saxtakarlıq misalı deyil. Biz hələ bunu sonra görəcəyik, hələlik isə deyək ki, o, Stefanoz Orbeliani ilə də belə nəzakətsiz rəftar edir. Özünün bir qeydində bu safqəlbli erməni professoru sübut edir ki, "gürcü ədəbiyyatı qədim mənbə cəhətdən kasıbdır" və Stefanozun özü, guya ki, XIII əsrin bu nöqsamından şikayətlənir. Əslində isə məlum olur ki, Stefanoz gürcü mənbələrinin, ümumiyyətlə, kasıb olmasından yox, "Kartlis Tsoxvrebə"nin Orbeliani ailəsi haqqında az məlumat verdiyindən, "bizim müxtəlif yerlərə səpələnmiş və qorunub saxlanılmış sənədləri təkrar gözdən keçirdiyimizdən və yalnız çox az şey tapdığımızdan narazılıq edir". Görünür ki, Stefanoz, ümumiyyətlə, bütün gürcü mənbələrinin azlığından yox, gürcü salnamələrində Orbeliani ailəsi haqqında tam məlumat olmadığından şikayətlənir. Stefanoz Orbeliani ailəsinin tərcümeyi-halını yazır və onun bizim mənbələrdən, məhz bu cəhətdən gileylənməsinə təəccüblü heç bir şey yoxdur. Əksinə, Stefanoz gürcü tarixi məcmuələrinin və çar arxivlərinin adlarını çox tez-tez [16-17] çəkir. Beləliklə, erməni alimi Patkanov Stefanozun fikrini ümumiləşdirib, özü bildiyi kimi verib, qeyri-səciyyəvi hadisəyə aid olan qüsuru bizim bütün tarixi mənbələrə aid edib. Patkanovun hansı fırıl-daqlara qabiliyyəti olmasına daha çox inanmaq arzusu olanlar qoy D. Bakradzenin "Professor Patkanov və gürcü mənbələri" əsərini oxusun. Onda onlar bu əcaib erməni professorunun Lanqluanın və Stefanozun əsərləri ilə necə ustalıqla rəftar etdiyini daha aydın görürlər. D. Bakradze olduqca hiyləgər professoru bunda təqsirləndirərək çoxlu fakt gətirir. Yeri gəlmişkən, deyək ki, o, gürcü salnamələrinin, əksinə, ermənilərin özlərinin tarixi mənbələrinə təsiri olduğunu sübut edir. Buna inanmayanlardan D. Bakradzenin yuxarıda adı çəkilən əsərini oxumağı və əsaslı tənqid etməyi xahiş edirik.

Cəsur professor onun ayağının altını qazaraq eyni zamanda bütün keçmişimizi və bu günümüzü üzüstə yıxmaq üçün bizim "Kartlis-Tsoxvrebə"yə, bizim şəxsən tarixi mövcudluğumuzun və tarixi həyatımızın bu əsas sənədinə belə hücum çəkib. Düzdür, o, bizim üstümüzdə dəyənək çəkib, ancaq on zərbə özünə, birini isə çətin ki, bizə endirib. Patkanov haqlıdır, yoxsa yox, indi bunu araşdırmaqla məşğul oluruq. Biz gürcüləri yer üzündən silmək üçün erməni alimlərinin əl atdıqları həmin təxirəsalınmaz üsulların mənzərəsini təsəvvürə gətirməyi yalnız arzu edirik.

III

Patkanov yuxarıda gətirilən misallarla kifayətlənməyib və düzünü desək, o, erməni alimlərinin, savadlı adamlarının bayraqdarı kimi başqa cür də hərəkət edə bilməzdi. Bu, birdəfəlik nəzərdə tutulmuş proqramın həmişəlik pozulması olardı.

Gürcülərin tarixi salnamələrinin olmaması böyük bir cinayət deyil və xalqın əxlaq pozğunluğunun sübutu ola bilməz. Bəzi əcnəbilər bizi safqəlbli millət, mülayim və xeyirxah ürəkli insanlar, rast gəldikləri vaxt mehriban, gözəl və nəzakətli adamlar hesab edirlər. Həqiqətənmə beləyik, yoxsa yox, mühakimə yürütməyəcəyik.

¹ Şota Rustavelinin sözləridir.

Erməni alimləri isə, deyəsən, bunda da paxıllıq ediblər, guya ki, adamların, ümumiyyətlə, bizim haqqımızda heç olmasa bu cəhətdən xeyirxah fikirdə olmaları və burda da bizə ziyan vurmağı və mane olmağı fikirləşmələri onların [17-18] xeyrinə olmazdı. Patkanov bizi fanatizmdə günahlandıraraq sanki demək istəyir: "Sizə kim deyib ki, gürcülər safqəlblidirlər!" Bəli, o, bütün dünyanı inandırır ki, gürcülər fanatikdirlər, yəni, onlar başqa millətin, başqa dinin adamlarına dözmürlər, onlara zülm edirlər.

Bunu sübut etmək üçün o, çarışa Tamaranın dövründən hansısa bir təmsili misal gətirir. Fanatizm, təbii ki, pis şeydir, avamlığın və əqli geriliyin məhsuludur. Çünki erməni kitab həvəskarına yazdığı gəlmək bizim üçün belə məziyyətlərdəndir!

Bəlkə, biz həm bəd xasiyyətlik, həm kinlilik, həm də fanatizmlə zəhərlənmişik. Bu haqda da mübahisə etməyəcəyik. Lakin erməni professoru bizi fanatizmdə günahlandırarsa, görünür ki, o, ermənilərin bu günahda təqsirsiz olduğunu, ermənilərin yox, yalnız biz gürcülərin avam və əxlaqsız olduğunu göstərmək niyyətindədir. Bir baxaq gərək, bu, belədirmi və burda da bu savadlı adamın hansısa bir hiyləsi, fırıldaqı yoxdurmu?

Gürcü və erməni kilsələrinin ayrılması ilə əlaqədar olaraq gürcülər Xalkidon kilsəsinin qərarını qəbul edən vaxt (495-ci ildə) ermənilər Dvində xüsusi yığınaq çağırıblar. Qəbul etdikləri qərara görə, ermənilərin patriarxı Avraam gürcülərə bu cür yazılı lənət yağdırıb: "Biz gürcü katolikosu Kirionu lənətləyib üzüstə yerə yıxmışdıq, gürcülər barəsində isə əmr edirik ki, nə dua vaxtı, nə yemək və içmək zamanı, nə dostluqda, nə də ki, uşaqların tərbiyəsində ermənilər bu gündən etibarən onlarla heç bir əlaqə saxlamasın. Həm də şərəfli xaça sitayiş etmək üçün nə Mtsxetiyyə, nə də Mənglisə getməyə ermənilərdən heç kim cəsarət etməyəcək, qoy bizim məbədlərə gəlməyə onlara (gürcülərə) icazə verməsinlər, onlarla nikah əlaqələrinə girməkdən çəkinsinlər. Yəhudilər kimi onlara da yalnız ticarət əlaqələrinə girməyə icazə verilir. Bu qərarı pozanlara lənətlər olsun!"

Bu haqda erməni tarixçisi Kaqankatvatsi bir rəvayət söyləyib. Onun tarixi IX əsrə aiddir və bunu erməni professoru Patkanovun özü ruscaya tərcümə edib. Ali erməni ruhanilərinin bu yüksək əxlaqi və insanpərvər kilsə qərarı bu tarixin özündə şərh edilib. Qoy dünyada ədalət olsun, məgər erməni kilsə başçısının əlində olan belə fanatik bir qərar başqalarının fanatizmi haqqında ağzını açıb söz deməyə cəsarət edərdi? Madam ki, o, bu mövzu haqqında danışdı, onda nə üçün bu cür qeyri-adi fanatizm haqqında [18-19] belə layiqli təriflərə dinmir?

Məgər bundan sonra Patkanovdan danışanda D. Bakradze haqlı deyil? "Gürcü tarixinin hamıya məlum olan faktlarının cənab Patkanov ya üstündən sükutla keçir, ya da istər gürcülərin tarixi abidələrinin, istərsə də bizim əcdadlarımızın adət-ənənələrinin üstünə kölgə salmaq üçün təhrif olunmuş şəkildə nümunə gətirir". Əgər ermənilərin iftixarı və şərəfi olan professorlar dəyişdirilmiş şeylərin və təhrif edilmələrin bu cür üsullarını özlərinə ayıb saymırlarsa, onda lovğalanan və bizim baş-beynimizi dəng edən, yalnız dəyərsiz diplomları olan başqa ermənilərdən nə gözləyəsən?!

Beləliklə, diribaş professor bizim tarixi salnaməmizi ("Kartlis-Tsxovreba"-m), guya, cırıq-cırıq edib və parçalarını üstümüzə atıb, nüfuzumuzu aşağı salıb, aləmə car çəkib ki, guya, avam və cahil erməni, daha doğrusu, cahil erməni, hətta Gürcüstanın mənəvi inkişafı dövründə əqli cəhətdən gürcülərdən yuxarıda dayanıb və bizi fanatizmdə ittiham edib. O, bununla kifayətlənməyərək bizə başqa cəhətdən də yanaşmağı lazım hesab edib. O, ürəyimizi, qopararaq bədənimizdən də tikələr qoparmağa başlayıb. O, bizə bu cəhətdən də zərbə vurmasaydı, erməni savadlı adamlarının proqramının birinci və axırıncı bəndinə xəyanət edərdi, belə məsuliyyəti, belə təqsiri isə özü ilə o dünyaya aparmağı özünə imkan verməzdi.

Tarixi həqiqət sübut edib ki, misirlilərin "muşeklər"-i, bibliya "mosoxları", yaxud "mosxiləri", Herodotun indiki "mesxiləri", "tiberləri", Strabonun "tiberləri və kolxiləri" gürcü milləti ilə qohum tayfa olublar. Həm də məlumdur ki, bu gürcü tayfası uzaq keçmişlərdən Kiçik Asiyada, Qalisi çayı da daxil olmaqla Qara dəniz sahillərinə qədər bütün sahəni və bu dənizin bütün şərq tərəfini, eyni zamanda isə Kür və Araz arasında olan bütün yerləri tutub. Aydınır ki, bu torpaqları öz adına çıxmaq və yaxud gürcüləri onlara sahiblik hüququndan məhrum etmək kiməsə xeyirlidirsə, o, yuxarıda adı çəkilən tayfaların gürcülərə qohum olmadığını sübut etməyi lazım biləcək. Bizim qoçaq professorumuz elə bu cür də hərəkət edib: o, and içir və allaha and içir ki, "mosxi" və "kolxi" gürcülərə qohum tayfa deyil, bu qəribə inama heç bir dəlil də gətirmir. Belə hallarda deyilir: "Bala, niyə ağlayırsan?" - "Cəzasız qalmışam, ona [19-20] görə ağlayıram"¹.

Beləliklə də, o, xarici salnaməçilərin, məsələn, Konstantin Porfirogenin (911-959-cu illər) X əsrdən əvvəl Çorox hövzəsinin gürcü Baqratidlərinə məxsus olduğunu və guya ordan onların Ərzurum və Ermənistanın başqa hissələrini tutduqlarını sübut etməsinə baxmayaraq, Taos-Karini, indiki Çorox hövzəsinə də götürür. Lakin bu, belə deyildi. Bütün Çorox hövzəsi gürcü yazıları olan gürcü məbədləri və monastırları ilə doludur və onlardan bəziləri XIII-IX əsrlərə aiddir. Bütün bu etibarlı şahidləri erməni monaxı (vardapet) Sərkisyan təsvir edib, Brosse tədqiq edib və akademik memuarlarda çap olunub. 1843-1853-cü illərdə Çorox hövzəsinə gələn elə həmin Sərkisyanın özü çox təəssüflə bildirir ki, "orda gördüyü çoxlu gürcü yazılarını pozmaq imkanı olmayıb"². Abix, Xanikov və Patkanovun istinad etdiyi elə həmin Kox da bunu təsdiq edirlər.

¹ Gürcü zərb-məsəli

² Bax: D. Bakradze. Quriya və Acarıstana arxeoloji səyahət", səh.14.

Hər halda Patkanov xeyli irəli gedir və madam ki, o, özgə malını mənimsəməyə aludə olub, artıq bunun qabağını almaq mümkün deyil. O, əllərini Tçanetiyyə, Moisey Xorenskiyə görə Caveniyə, yəni, Xaldeyə uzadır. O, guya, erməni çarlığının bir hissəsini təşkil edirmiş. "Bu haqda nə vaxt və harda yazılıb?" - D. Bakradze qoçaq və eyş-işrət iştahası olan erməni professorundan soruşur. O da haqlıdır. Əgər Moisey Xorenski, guya, Xaldey adlanan həmin yerlərdə təxminən iki min il əvvəl ermənilərin yaşadığını yazırsa, axı, bu gün hamıya məlumdur ki, bu, uydurmadır. Eləcə də, erməni tarixçilərinin patriarxının ermənilərin güman etdikləri qədər inam, şöhrət və böyüklük qazanmadığı da hamıya məlumdur.

Hamının nüfuzlu alim hesab etdiyi Lenorman görün nə yazır: "İnandırıcı həqiqət üçün biz qəbul etməliyik ki, «ermənilərdə Kirin müasiri Birinci Tıqrana qədər heç bir milli rəvayət mövcud olmayıb. Bu dövrdən əvvəlki hadisələr haqqında rəvayətlərin, erməni yazıçılarının bütün hekayətlərinin mənbəyi yalançı rəvayətçi Marobaz Katinanın kompilyasiyasının sadəcə üzünü köçürməkdən başqa bir şey olmayan Moisey Xorenskinin əsəridir. Bu, cənab Katina xristianlığın birinci əsrində yaşayıb, ədəbiyyatla maraqlanıb, Edes məktəbinə məxsus olub. Və budur, o da, həqiqətən, çox yalan daxil etdiyi kompilyasiya tərtib edib və bütün bunları Ktezinin xronoloji sistemi nümunəsində düzəldib. Başqa bir şey haqqında danışmasaq da, deməliyik ki, bu sistemə oxşayış artıq işi korlamalı, onu həqiqətdən uzaqlaşdırmalı idi. Sadələvh oxucunu aldatmaq üçün Katina belə bir bicliyə əl atıb: öz kompilyasiyasını Makedoniyalı İsgəndər dövrünə aid edib. Bu cür fırılcaqlar Katinanın dövründə çox yayılmışdı, bütün dünya belə saxta şeylərlə doldurulmuşdu".¹

Lenormanın faktlara əsaslanmış fikrini biz burda Moisey Xorenskini həmtayfalarının gözündən salmaq üçün misal gətirmirik. Ancaq sonra yumurtadan elə bir şey çıxdı ki, ümumiyyətlə, bütün erməni ziyalılarına və xüsusən, onların bayraqdarı olan Patkanova xas necə tərifləyici xasiyyətlərin və taktiki üsulların olduğuna bir daha inandıq. Cənab Lenorman Moisey Xorenski haqqında özünün indi hamı tərəfindən qəbul olunmuş belə bir fikrini 1871-ci ildə deyib. Bu fikrin, bəlkə də, Moisey Xorenskini mədh edənlərə və tərifləyənlərə tamamilə xoş gəlmədiyini deməyə ehtiyac yoxdur. Bəs onlar bundan sonra nə edəcəklər? Cırtdan isə az qala Qoliafla, elm isə Lenormanla vuruşurdu! Əgər o, hətta buna cəsaret edibəsə, onda o, nə uda bilərdi? Bəs burdan Patkanov yaxasını necə qurtarır? İş, məhz belədir! Belə çıxır ki, "madam samanlığın yanır, heç olmasa əllərini qızdır". Və o, həqiqətən də qızınıb!

Patkanov özünü karlığa vurub, guya ki, nə Lenorman var, nə də onun Moisey Xorenski haqqında dediyi fikri. Və xeyli müddətdən sonra, Lenormanın fikri artıq aydınlaşanda, guya, öz şəxsi təşəbbüsü ilə Moisey Xorenskinin tənqidi təhlilinə girişib, guya, Moisey Xorenski haqqında əvvəllər Lenormanın artıq dediyi həmin fikrə o özü hücum edib. Beləliklə, o, özgəsini özününkü kimi qələmə verib, artıq kəşf olunmuş Amerikamı yenidən kəşf edib və alini belinə qoyaraq lovğalıqla hamıya baxmağa başlayıb. Bu cür hərəkət bizim necə xoşumuza gəlir? Əgər o, xoşa gəlmirsə, onda Patkanovun ziyalı məsləkdaşlarını dinləyin, görün onlar özgə kəşfini mənimsəmiş bu adam haqqında, özgə paltarını geyinmiş bu qoçaq professor haqqında nə danışirlər: "Patkanovun çox mühüm tarixi əsəri, məhz bu əsər idi."² [21-22] Deyirlər ki, "kimin düz danışdığını, kimin uydurduğunu adamların özləri ayırd edirlər."³ Bu zərb-məsəli düzəldən yalan deyir!

Bu, həqiqətən də, Patkanovun ən mühüm əsəridirsə, bəs qeyri-mühüm əsər necə olmalıdır? Bu haqda başqa alimdən, Sankt-Peterburq Universitetindəki erməni dili professoru, yəni, cənab Marrdan soruşaq. "Mən Patkanovun şagirdiyəm" - cənab Marr fəxrlə bildirir. Şagirdin müəllimini müdafiə etməsi tərifləyicidir, həm də yaxşı deyilib: "Şagird pis olanda tərbiyəçi kötəyə layiqdir"⁴.

Cənab Marr, allah göstərməsin, Patkanov kimi məşhur fırılcaqçı olmasa da, hər cəhətdən onun yolu ilə gedir. "Yuxarıda, göydə uçan quşu və yerdə, altındakı qarışqaları buraxmamaqla, guya, qorxudaraq xoruzlanmaq dəhşətdir". Akaki Sereteli⁵ ilə onun söhbətinə diqqət yetirin və o öz alimliliyi ilə lovğalanaraq necə təkəbbürlə, dişi tovuz quşu kimi qabağa çıxır, özünü ən elmlil adamların sırasına daxil edərək necə təşəxxüslə fikir yürüdür. Son vaxtlar isə cənab Qolmstrem⁶ onu elmin üfüqlərində az qala parlamağa başlayan ulduz kimi təsvir edir. Görəcəksiniz ki, bundan sonra "göy onun papağına, ana torpaq isə ayağına bəs eləmir" Amma bütün bunlar bir növ "dırnaqlı at hara, qısqaclı xərçəng də ora" zərb-məsəlini xatırladır. Lakin bizim nə işimizə qalıb? Qoy xərçəng ata çatmağa çalışsın, biz isə özümüz qət edək.

Cənab Marrın fikrincə, Gürcüstanda bir mədəniyyət cücərtisi varsa, bu, az qala ermənilərin mərhəmətinə görədir. "Məbada, gürcülər bunu, özlərinin yarım-mədəniyyətini inkar edərlər, onda yox olarlar" - bunu yenə elmin parlamağa başlayan ulduzu deyir. Bəlkə də, bu, düzdür, buna da etiraz etməyəcəyik, çünki biz gürcülərin ermənilərdən daha mədəni, yaxud əksinə olması haqqında mənasız məsələ ilə məşğul olmağı heç fikirləşməmişik də. Qoy bu cür şeylər haqqında avaralar danışsınlar, biz isə belə boşboğazlıqdan uzağıq. Yalnız

¹ Bax: Lenorman. "Asurişünaslıq məktubları". I-II seriya, 2-ci məktub.

² "Qardaşlıq köməyi", səh. 604, 2-ci nəşri.

³ Gürcü zərb-məsəli.

⁴ Gürcü zərb-məsəli.

⁵ Məşhur gürcü şairi.

⁶ Bax: "Sankt-Peterburqskiye vedomosti", 1899-cu il, №33.

demək istəyirik ki, Marr kimi alimlər belə şeyləri təbliğ edən vaxt biz öz sözlərimizi dəlillərlə sübut etməliyik. [22-23]

Cənab Marr özünün iti qılıncı ilə, hətta bizim dilimizə də toxunub. Dildə sözlərin çoxluğu xalqda anlayışların çoxluğunun əlamətidir və tarixi şərait bir dili başqası ilə yaxınlaşdıranda daha zəif dil özündə daha mədəni dilin izini saxlayır.

Cənab Marr doğrudanmı bu məqsədlə, bu niyyətlə bizə deyir ki, gürcü dili çoxlu erməni sözünü həzm edib və bununla sanki uzaqdan işarə edir ki, bu, ermənilərin mədəniyyətinə və onların mədəniyyətinin gürcülərə təsirinə bir sübutdur!

"Banaki"- bədən, "spetaki" - ağ, "jami" - vaxt, "kağaki" - şəhər, "senaki" - hücrə, "karqi" - yaxşı, "tsesi" - qanun-qayda, "matiane" - salnamə, "pativi" - hörmət, "tçeşmariti" - həqiqət və çoxlu başqa sözlər - hamısı gürcü dilinin tərkibinə daxil olan, guya, təmiz erməni sözləridir. Bəlkə də, bu, doğrudur, lakin allah bilir, bu sözləri ermənilərdən gürcülərmə götürüb, yaxud əksinə. Biz burda heç birini sübut etməyə çalışmayacağıq. Yalnız bizi cənab Marrın nə üçün belə söhbətlər etdiyi təəccübləndirir.

Əksinə, yalnız etimada layiq olan alim Lenorman, yalnız dilçi Ejen Burnuf, cənab Lenormanın inandırdığı kimi belə hallarda, həqiqətən, möhkəm nüfuzdan istifadə edirsə, nə üçün cənab Marr onların fikirlərinə inanmaq üçün deyilsə, özünün belə qəti surətdə dediklərinə şübhə oymamaq üçün onlara fikir verməyib?

Lenorman deyir: "Tamam müəyyənləşdirilib ki, bu sözlərin (gürcü sözlərinin) əksər hissəsi fars dilinə aiddir və nisbətən yaxınlarda və ehtiyaca görə yox, tarixi şərait üzündən gürcü dilinin tərkibinə daxil olub. Gürcü sözlərinin qalan hissəsi isə lap keçmişdən mövcuddur və dəqiq demək olar ki, böyük dilşünas Ejen Burnufun sübut elədiyi kimi gürcü xarakteri daşıyır".

Gürcü çarlığının və onun mədəniyyətinin ən qədim dövrləri hələ bizim eradan əvvəl, 1300-cü ildə asuri mixi yazılarında yada salınır. Bunun aydınlığını aşağıda görəyik. Söhbət artıq dil haqqında gedirsə, eramızdan əvvəl VII əsrin sonuna qədər ermənilərin heç adını çəkən də yoxdur, onda ermənilərin özlərində çatmayan sözlərin yerini doldurmaq üçün gürcülərdən çoxlu söz götürdüklerini doğrudanmı güman etməyə əsasımız azdır?

Hətta, fərz edək ki, bütün bunlar belə deyil, bu fikir səhvdir və buna heç bir sübut da yoxdur. Gürcü və erməni dillərinin bilicisi, alim Qeterias alim yox, fırıldaqçıdır! Lakin o da deyib ki, gürcü dilini öyrənməyənəcən erməni [23-24] dilinin daxili mənasını aydın başa düşə bilməmişəm, çünki erməni dilindəki bir çox sözlərin kökü gürcü dilinin elementlərindən ibarətdir və gürcü dili olmadan onları aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Cənab Lenormanın və Raulinsonun söylədikləri "ermənilərin Ermənistanı zorla soxulmaları (eramızdan əvvəl VII əsrin sonunda) çoxlu alarodunu (gürcünü) həzm edib" fikri Qeteriasın dediyi fikrin sübutunu gücləndirir və bu əsasda da olsa, heç olmasa, cənab Marr "bu, öz istədiyi kimi və bu işdə öz tərbiyəçisi tərəfindən öyrədildiyi kimi olmalıdır" hökmünü dərc etdirməməli, öz mülahizələrindən şübhələnməliydi.

Cənab Marrın dediyi bütün bu şeylərə görə biz bir qəpiyə dəyən deyilik. Özgə sözləri ilə dilin zənginləşməsi milləti alçaltmaqdan daha çox, yüksəldə bilər. Rus sözü "oçaq" və bizim "ocaxı" sözü monqol sözüdür, "başka" tatar, ya da fars sözündəki "baş" sözündən əmələ gəlib, "daxma" gürcü sözüdür, "saxli", "din", "sənət", "poeziya", "ədəbiyyat" və minlərlə bu cür söz başqa dillərdən alınıb, ancaq nə olsun ki? İngilis dilindəki sözlərin demək olar ki, yarısı fransız sözləridir. Lakin qoy istənilən gürcü və erməni ingilisin qarşısında özünün təmiz, guya, başqalarına oxşamayan dilləri ilə öyünməyi və özlərinin dillərinin ingilis dilindən üstün olduğunu sübut etməyə çalışsınlar. Doğrudur, cənab Marra bu cür boşboğazlıq üçün bəhanəni başqası verib, lakin o bilməliydi ki, bu haqda fikir söyləmək faydasız bir işlə məşğul olmaqdan başqa heç nə deyil.

Cənab Marr başqa cəhətdən də bizim barəmizdə ayaq seyrinə çıxmağa cəhd göstərir, guya, onun bizimlə şəxsi-qərəzliyi var və nəyə görə bizdən qisas alır.

O, çoxdan bizi hədələyib deyir, "Mənə bircə vaxt verin, sizin məşhur "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" ("Vepxis-Tkaosani") poemanızı cırıq-cırıq edim.¹ Güman edirəm ki, İngiltərədə onun qədim əlyazması var, onu tapıb sübut edəcəyəm ki, sizin bu məşhur poemanız ya tərcümə olunub, ya da ordan iqtibas edilib". Ah, böyük Rustaveli, ah, bizim fəxrimiz! Sən erməni kitab həvəskarları kimi sadəcə olaraq oğrusan, öz gəsininkini özününkü kimi qələmə verirsen! Biz isə səni necə də böyük adam hesab edirdik! Adınla və [24-25] şöhrətinlə fəxr edirdik! Cənab Marr bir alim kimi heç kəsi vecinə almır, nahaq yerə hər bə-zorba gəlir və bilmir ki, "söz gərilməmiş yaydan buraxılan ox kimidir, geri qayıda bilməz". Bizə hədə-qorxu gəldi və budur..., həmin gündən artıq yeddi-səkkiz il keçib, ancaq hədə hədə kimi də qalıb. Cənab Marr "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" ("Vepxis-Tkaosani") poemasının bizim üçün necə əvəzsiz sərvət olduğunu çox gözəl bilir, xalqımızın mənlisi, vüqarı üçün onun necə böyük dayaq olduğunu ala bilər. Deməli, əgər öldürücü zərbə vurmaq və şöhrətimizin, vüqarımızın dayağını bizim əlimizdən almaq kiməsə lazımdırsa, onda ən yaxşısı, ona, məhz bu tərəfdən yanaşmaq lazımdır. Əgər alimin belə ehtiyatsız hədəsini və lovğalığını bununla yox, bəs onda psixoloji baxımdan hansı səmimi məqsədlə izah etmək olar?

¹ Çarıca Tamaranın (XII əsr) müasiri Şota Rustavelinin məşhur poeması.

Hələ əlində heç bir məlumat olmadan, onları gözdən keçirmədən və yəqin ki, bunların dünyada hardasa olduğunu bilmədən hər hansı bir xalqın əsl böyük adamını alçaltmaq, demək olar ki, onun fərəhləndiyi və az qala yeddi-səkkiz yüzillik ərzində doyunca tamaşa etdiyi ən əziz adamlarını təhqir etmək ədəb qaydalarına uyğundurmu?

Xalqın öz kədərini, öz sevincini, öz qəlbini, özünün ən yaxşı düşüncələrini, hisslərini qoyduğu şöhrətli abidənin özülünü silkələmək, laxlatmaq ədəb qaydalarına layiqdirmi?..

Layıqdirmi? Bir daha təkrar edirik: cənab Marrın əlində məlumat olsaydı, kim ağzını açıb bir kəlmə söz deməyə cürət edərdi, kim həqiqətin əleyhinə gedərdi?! Lakin həqiqət bizə bəla gətirsəydi də, biz onun qarşısında hörmət və ehtiramla baş əyərdik. Ancaq iş ondadır ki, professor sənədlərin heç üzünü də görməyib, üstəlik, həqiqətən, olmayan şeyi necə görə bilərdi və bunlar yalnız cənab professorun xəyalında gəzir! Buna baxmayaraq, o, yenə də belə demək qərarına gəlib: "Mən sizin cəzamızı verəcəyəm! Xəyalıma belə gəlib, yuxuda görmüşəm ki, həmin məlumatlar İngiltərədədir". Həqiqətən də, bütün bunlar onun xəyalına gəlibsə, onun vəd elədiyi sənədli məlumatlar bəs hardadır? Onları nə uddu? Onlar tapılmasa, "səhv eləmişəm və təqsirkaram" deyərək boynuna almağa məcbur olan əsl alimə layiq nəcib istək bəs hardadır? Doğru deyiblər: "Bayquşdan qartal balası gözləmək olmaz".

Belə həyasız və bağıslanılmaz hərəkətə necə də hiddətlənməyəsən?! Ehtiyat etsək də, lakin yenə də deyəcəyik: doğrudanmı cənab Marr kimi böyük alim özünü bu cür hesab [25-26] edir, həqiqəti demir? Və əgər demirsə, nə üçün bizimlə belə rəftar edir? Nə üçün bu cür cəsarətli hədə ilə bizə müraciət edir, artıq hədələyibsə, nə üçün dediyi sözü yerinə yetirməyib? Bizim sərəvətimizi əlimizdən almağa çalışmağa və bu məqsədlə küt və diş-diş qılıncla qolaylanmağa cənab Marrın nə marağı var? Nə üçün əlində heç bir məlumat olmaya-olmaya yalnız özünün şəxsi təxəyyülünə görə bizi "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" ("Vepxis-Tkaosani") poeməsindən məhrum etməyə cəhd göstərir? Gürcü şərəfinin bu xalq abidəsi daş olub kimin başına düşüb ki, cənab Marr belə fədakarlıqla onu məhv etməyə çalışır? Siz özünüz bilin, biz isə çoxdan bilirik ki, "atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar".

IV

Kitabsevər erməni ziyalıların hərəkətləri böyük bir çaya bənzəyir: sahildən suyun içirilərinə doğru nə qədər çox gedirsənsə, suya o qədər də çox batırsan, onun enini və uzununu daha aydın görürsən, Onların cəsarəti və həyasızlığı gündən-günə daha da artır, özlərini daha cəsarətlə öyməyə başlayırlar və bizimlə yavaş-yavaş nəzakətsizliklə rəftar edirlər. Heç bir yerdə onların həmişəlik qəbul etdiyi fəaliyyət proqramı, mənimsədikləri biclik və hiyləgərlik belə aydın təsəvvür edilmir. Avropa qəzetlərinin birində bu alimlər tərəfindən bunların hamısı bir-bir sadalanır və ermənilərin təriflənilib göylərə qaldırılmasına və gürcülərin alçaldılmasına güclü meyl görünür. Burda artıq bu ağalar heç nədən utanıb-çəkinmirlər. Onlar belə fırıldaqlardan və üsullardan açıq-aydın istifadə edirlər. Erməni, yaxud başqası olsun, fərqi yoxdur, onların fikirləri hər bir adamın üzündə abır-həya qızartısına səbəb olmalıdır.

Sonuncu müharibə vaxtı, yəni, 1877-ci ildə fransız qəzeti "Tetr" bizim diyara Kutuli adlı bir müxbir göndərmişdi. Onun burdan yazdığı korrespondensiyalar iki ay dalbadal bu qəzətdə dərc olunmuşdu. Həmin Kutuli Vladıqafqazdan bir stansiya keçməyə macal tapmamış yolda kimin girinəsə keçdiyi barədə görün nə yazır. Hələ Baltada¹ onunla bilə-biləmi, yaxud təsadüfənmi bir artilleriya [26-27] zabiti, şuşalı erməni rastlaşır. O, fransız müxbirini arabaya otuzdurub Tiflisə gətirir. Həmin zabitin yolda nə haqda söhbət elədiyi bizə məlum deyil. Fikirləşmək lazımdır ki, o, bizim haqqımızda heç bir yaxşı şey deyə bilməzdi. Bunu ona əsaslanıb deyirik ki, Tiflisə çatandan dərhal sonra həmin zabit öz təzə qonağını "Mşak"ın redaktoru, indi cəhənnəmdə olan Arsrunun yanına aparmışdı. Kutulinin yazdığına görə, Arsruni "liberal partiyanın başçısı idi və yüksək ruhani mənsəbindən olmasa da, ermənilər arasında Dellingerin və katoliklər arasında atası Qiasintin oynadığı rolunu oynayırdı və erməni əhdi-cədidini patriarxın özündən yaxşı başa düşürdü".

Cənab Kutuli ermənilərin katolikosunu imtahana çəkməzdi. Bunu deməyə lüzum da yoxdur, lakin o, qəti surətdə bildirir ki, guya, bu, belə olub. Hörmətli patriarx qarşısında Arsrunun üstünlüyünü o, hardan və necə bilib? Görünür, əcnəbinin gözlərini yummaq və onun özünə vəziyyətlə yaxşı tanış olmağa imkan verməmək məqsədi ilə ya Arsrunun özü, ya da başqa birisi gopa basıb. Görünür, Kutulinin belə "filosof"a daha asan inana bilməsi və bu "Dellinger"nin ermənilərin "Qiasinti"nin yalnız nəyi göstərə biləcəyini görmək üçün Arsrunun nüfuzunu onun gözündə qaldırmaq məqsədi ilə ya Arsrunun özü, ya da başqa birisi belə ağılasız şeyi təzəcə gələn fransızın beyninə yeritməyə çalışıb. Əgər o, nəşə göstərsə, nəzərdə tutulmuş proqrama lazımcına əməl edəcəyindən və üzüqara olmayacağından heç kəsin şübhələnmədiyini deməyə ehtiyac yoxdur.

Cənab Arsrunun, ilk növbədə, Moskvada, sonra Peterburqda və nəhayət, Qeydelberqda maariflənməsini, alimlik öyrənməsini və fəlsəfədən çox məlumatı olmasını ona bildirmişdilər. Bu hərtərəfli savadlı filosofu daha çox tərifləmək üçün, məhz ona daha böyük keyfiyyətlə, onun qardaşının Almaniya professor olduğunu bildirməklə pay verdilər. Qardaşın professorluğu professor olmayan qardaş üçün çox da

¹ Vladıqafqazdan bizə tərəf birinci poçt stansiyası.

mö"təbər zəmanət olmasa da, bu Arsrununin daha çox təriflənməsi üçün gözdən qaçırmaq demək deyildi. Tuluq yalnız boş olanda üfürülüb şişirdilir. Onlar da Arsrununin bax, beləcə üfürüb şişirtmişdilər. Onlar əcnəbi qonağı elə hazırlamağa çalışırdılar ki, o, Arsrununin hər bir sözünü sonra saf qızıl kimi qəbul etsin.

Sadələvh fransızın tora düşdüyünü və tutuquşu kimi onun beyninə yeridilənlərin hamısını yoxlamadan, araşdırmadan təkrar etdiyini deməyə ehtiyac yoxdur. Baltapoçt [27-28] stansiyasındakı görüşə və bütün bu əhvalatlara diqqət yetirin və əcnəbini yalnız aldatmaq və öz tərəfinə çəkmək üçün onların nə cür fırıldaqlara və hiylələrə qadir olduğuna inanacaqsınız. Bu, yalnız çiçəklərdir, meyvələr isə sonra olacaq.

Arsruni özünə belə şan-şöhrət "qazanaraq" Kutulini əvvəlcə Tiflis şəhər dumasına aparır. Kutuli bu dumamı kiçik parlament adlandırır, idarənin üzvləri müxbirin gözlərinə nazirlər kimi görünür. Arsruni isə öz liberal müxalifət partiyası ilə nazir təsiri bağışlayır. Sonra Arsruni Kutuli ilə birlikdə bütün erməni kilsələrini gəzib-dolaşır. Erməni keşişlərinin gözəl və bahalı ibadət libasları Kutulini məftun edir. Sonra Kutuli əcnəbi qonağı erməni məktəblərinə aparır. Kutuli burda oxuyan erməni qızlarının qəşəng gözləri haqqında tərifli sözlər səfləyir.

Gorbagor Arsruni Kutulini erməni ziyalı dərnəyinə aparır. Kutuli Arsrununin onunla tanış elədiyi adamların hamısını adbaad çağırır, amma onları sadalamağın bizim üçün heç bir mənası yoxdur. Əsas onu bilmək kifayətdir ki, Arsruni özünün təzə dostunu erməni mühitinə salır. Qonağın şərəfinə naharlar, axşam yeməkləri, içki məclisləri, bağlarda, evlərdə ziyafətlər verilir, onun üçün mahnılar, romanslar oxuyurlar. Kutuli bu cür içki məclislərinin birində evə kefli halda qayıtdığından, əlinə qələm almağa gücü olmadığından gileylənir. Onun bütün fikirləri beləcə dolaşmışdı. Kutulinin olduğu bütün ziyafətlərdə onu Arsrununin liberal partiyasının istəkli qonağının çox xoşladığı erməni yeməklərinə qonaq edirdilər. Sonra qonağı Şindisiyə bir kilsə bayramına dəvət etdilər. Fransız qonaq burda artıq son dərəcə heyratə gəldi. Yalnız onu bir şey heyratləndirirdi. Sən demə, ziyafətlərdə və ziyarətlərdə olan bütün qadınların "dağ kimi yekə burunları varmış".

Aydındır ki, Arsrununin liberal partiyası belə eybin ermənilərə aid olmasına və Kutuliyə bunu bütün dünyada yaymağa imkan verməzdi. Əcnəbinin, hətta bu zərərsiz eybi ermənilərə aid etməməsi üçün isə tezliklə bir qapazaltı [28-29] da tapmışdılar.¹ Onu açıq-aydın başa salmışdılar ki, bu yekəburun xanımların hamısı, guya, gürcülərdir. Buna görə sağ olsunlar! heç olmasa, onlara lazım olmayan artıq şeyləri bizim üçün əsirgəmirilər, səxavətlə bizə bağışlayırlar. Bizə olan rəğbətın dərəcəsinə bir bax! Hətta ermənilər bizə olan məhəbbətlərindən öz burunlarını bizə verirlər.

Açılmış tora düşən yelbeyin fransız nə eləməliydi? Hər şey erməninin oldu: parlament erməninin, ziyafətlər və əyləncələr ermənin, bayramlar erməninin, Dellingerlər və Qiasintlər erməninin, filosoflar erməninin, yemək erməninin - özü də harda, Tiflisdə. Görünür ki, bura Ermənistandır və Tiflis erməni şəhəridir. Bu cür ustalılıqla aldadılıb tora salınan yad adam başqa hansı nəticə çıxara bilərdi?! Ermənilərin qonaqpərvərliyindən məst olan Kutuli hələ Tiflisdən heç yerə getməmiş qışqırıb deyir: "Yəqin ki, Adəm burda, Ermənistanda olub!" Beləliklə, avropalı müxbiri inandırmışdılar ki, Tiflis də daxil olmaqla, Gürcüstan Ermənistandır və "Tetr" kimi hörmətli və nüfuzlu bir qəzetin vasitəsi ilə bu məlumatı bütün dünyaya yaymağa onu məcbur eləmişdilər!

Lakin gəlin soruşaq: belə gülünc namərdliyin, belə saxtakarlığın nə mənası var? Bunun cavabını Kutulinin özü verib. O, sən demə, "Qarsın alınmasında iştirak etməyə tələsib", çünki Kutulinin özü də və onun təzə dostları da böyük Şərq məsələləri ilə birlikdə erməni məsələsini də irəli sürməyi arzulayırmışlar. O, "yerli xalqların vəziyyəti ilə tanış olmaq" üçün Tiflis şəhərində qalır. Həm də onu ətraflı tanış etməyə çalışırdılar: Tiflis və bütün Gürcüstan bizimdir, guya, bura bizim məskənimizdir, bizim ölkəmizdir. Madam ki, bu, həqiqətən, belədir, onda, ermənilərin hər yerə səpələndiklərini və birləşmək üçün onların ərazisinin olmadığını bundan sonra kim deyə bilər?! Senkovskinin dediyi şeyə burdan bir sap uzadın, bu, "böyük ölçülü bir məsafə"ni göstərəcək və siz də bizə verilmiş tapmacanın cavabını tapa bilərsiniz. Necə bilək? Dellingerlərin və erməni filosoflarının Senkovskinin dövründə də olduqlarını güman etmək asandır. Atanın oğula, oğulun ataya oxşamağında heç bir inanılmayan şey yoxdur. Ata necədirsə, oğul da elədir. [29-30]

Burda yaşayan xalqların mənşəyi və yaşayışları haqqında onların Kutulinin beyninə nə yeritdiklərini indi nəzərdən keçirək. Biz deyirik ki, "başına yeridiblər", ona görə ki, Kutuli Tiflisdə o qədər az olub ki, hətta bir küçənin adını belə yadda saxlaya bilməyib, hətta lap cənab Arsruni kimi hərtərəfli inkişaf etmiş fəlsəfə təhsilli olsa da belə, o, Qafqaz əhalisinin vəziyyəti ilə necə tanış ola bilərdi! "Tetr" qəzetində onun yazdıqlarının hamısı təzə dostları tərəfindən tələq olunub. Əgər onun hekayətinin ideyasına diqqət yetirsək, hər şey aydın olar.

Kutulinin yazdığına görə, Zaqafqaziyada dörd xalqın - erməni, gürcü, tatar və rus xalqlarının nümayəndələri yaşayırlar. Doğrudanmı siz Kutulinin bu dörd xalq haqqında danışacağına güman edirsiniz? Bu haqda heç fikirləşməyin də! Yalnız onun erməni dəstələri tərəfindən təkcə gürcülər nəzərdə tutulmuşdu, çünki təkrar edirik: "Əlinin yalnız plov ağlındadır!" Erməni ilə gürcünün yalnız bir müqayisəsi. Talelərinin qəribə şıltaqlıqlarına görə həmişə kozırlar olan oyun, sən demə, onların əlində olur. Ermənilər onu Tiflisin Ermənistan

¹ Əslində, tam mənası ilə belə deyilib: "Hər kəsin üstündən adlayıb keçə bildiyi alçaq hasar tapmışdılar".

olduğunu qarıldamağa məcbur etmişdilər. Tiflislə kifayətlənməmişdilər. Guya, bütün Zaqafqaziyanın ermənilərə məxsus olduğunu ağzından qaçıрмаğa fransızı məcbur eləmək lazımdır və bu arzu görəcəyimiz kimi yerinə yetmişdi. Kutuli Qafqazda dörd xalqın nümayəndələrinin yaşadığını Avropaya bildirəndən sonra deyir: ermənilər, guya, hal-hazırda gürcülərdən az olsalar da, cəmi-cümlətə 600 mindirlər, bu yüzilliyin sonunda onların sayı artacaq və onlar gürcülərdən çox olacaq. Bəs qalan millətlər? Tatarlar və ruslar haqqında bir söz də deyilmir, elə bil ki, onlar haqqında danışmağa dəyməz, sanki onlar nəzərə alınmırlar. Aydın deyilmi ki, Zaqafqaziyada yalnız gürcü elementinin üstünlüyü onların gözlərinə ağ olub, başqasının işinə arzuolunmaz bir halda burnunu soxan bu hərtərəfli filosof təhsilli erməni Dellingerləri və Qiasintləri yalnız bu ağı gözdən çıxartmağa əlləşirlər. Onlardan başqa, həm də tatarların və rusların yaşadığı, məhz həmin yerdə ermənilərin sayının şişirdilməsi və gürcülərin alçaldılmasının belə gülünc prosesi birdən kimi ağına gəlib?! Bunu da bir kənara qoyub, soruşaq: 23 il ərzində ermənilərin sayının artacağına, gürcülərin sayının isə azalacağına belə ağılaşmaz səbəb nədir? Və belə gülünc şeylərə Avropada kimin ehtiyacı var? "Bir az gözləyin, guya, indi ermənilər azdır, ancaq 23 il ərzində [30-31] yumurtadan çıxacaq və keçmiş qartal yuvalarında onların cücələri böyüyüb çoxalacaq! Ermənilərin bu cür çox doğub-törəmələri və gürcülərin nəslinin pozulması haqqında bu söhbət, soruşulur ki, nəyə lazımdır? Aydın deyilmi ki, aldadılmış bu əcnəbi müxbirin hoqqabazlıqları, çərənəldiyi gülünc cəfəngiyatlar kimin fırladqlarıdır? "Bir dayanın, ermənilər artacaq, gürcülər isə yox olacaq!" Bu da "öz tamahlarının qulu olmaq" deməkdir.

Bir halda ki, Kutulinin təzə dostları onu Zaqafqaziyada erməni xalqının üstünlüyünü göstərmək üçün korrespondensiyalar yazmağa məcbur eləmək fikrinə düşüblər, onda onlar, təbii ki, Avropada yaymaq üçün başqa gözəllikləri də onun beyninə yeritməyə çalışıblar. Kutuli da tutuquşu kimi onun beyninə yeridilmiş ermənilərin, guya, Qafqazda "üçüncü təbəqə" (Tiers etats) təşkil etdiklərini təkrar edir. O deyir ki, ticarət, bütün sənətlər, ictimai fəaliyyətin bütün sahələri ermənilərin əlindədir. Onlar həkimdir, vəkildir, azad peşə adamlarıdır. Ermənilərin öz məktəbləri, jurnalları, Tiflisdə özlərinin kiçik parlamenti və s. var. Hal-hazırda onlardan bir çoxu həm də hərbi xidmətə girirlər. Mədətov Bebutov, Arqutinski, Loris Melikov, Lazarev, Alxazov, Ter-Qukasov və s. Guya, rus ordusuna bu generalları erməni milləti verib.

Məşhur general Lazarev görkəmli sərkərdədir, lakin o, gürcü knyazlarına paxıllıq etdiyinə görə, işdən çıxarılib və hal-hazırda Bakıda işsiz-gücsüz veyillənir.¹ Sonra Kutuli təzə dostlarının elm, incəsənət və s. sahədə ona göstərdikləri məşhur adamların adlarını bir-bir sadalayır. Bu məşhur ermənilər elm və incəsənət sahəsində hələ heç kəs tərəfindən Qoliaf hesab edilmədiyindən bunun haqqında mübahisə etmək bizim nəyimizə lazımdır! Biz yuxarıda da demişik ki, ermənilər onları şişirdilmiş şəkildə təqdim etsələr də, sağ olsunlar, allah eləsin, öz ləyaqətlərini göstərsinlər! Lakin bütün bunlarla ilhamlanmış Kutuli bu cür peyğəmbərlik edir: "Qafqazın gələcəyi ermənilərə məxsusdur, onların qonşuları gürcülərin və tatarların isə yalnız erməniləşməkdən başqa ayrı əlacları yoxdur". Başlanğıcın sonu görün hara gedib çıxır! Razılaşın ki, yaxşı təsəllidir! Bu cür tonda mahım oxumağı "Tetr" kimi nüfuzlu qəzetə, məcbur eləmək ustalığı deyilmi? Allah xətrinə, deyin görək, hərtərəfli inkişaf etməmiş erməni [31-32] filosofları Dellingerlərə və Qiasintlərə zavallı Kutulini belə axmaq yerinə qoymaq lazım idi? Axı, "ağac meyvəsinə, meyvə isə ağacına görə tanınır".

"Bizim xalqımız poeziyanı sevmir, biz mühakiməni və tənqidi daha çox sevirik". Arsruni və onun həmkarları əcnəbini, "Arsruni məktəbi"nin yetirməsi cənab Kutulini bu cür inandırmışdılar. Poeziyaya nifrətlə nə dərəcədə fəxr eləmək olduğunu bilmirəm, ancaq böyük Höte belə deyib: "Şairin səsi kimin qəlbini titrəməyə məcbur etmirsə, o, vəhşidir". Arsruni və onun "məktəbi" poeziyanı sevməsə də, onlar böyük fantaziyadan məhrum deyillər. Kutulinin dediyinə görə, son dərəcə hərtərəfli inkişaf etmiş filosofun fikrincə, ermənilər gələcəkdə 30 milyon vətəndaşı olan çarlıq yaradacaqlar. Hərtərəfli inkişaf etmiş filosofun belə azgün sərəməlməsi ilə hər hansı bir dərrakəli erməninin razılaşmasını güman etmirik. Biz əminik ki, sağlam düşüncəli heç bir erməni bu haqda nəinki bir şey deyər, hətta bunu heç fikrinə belə gətirməz. Bu laxlayan dəyirmanın taqqılıtsıdır, ermənilər arasında isə ya heç beləsi yoxdur və varsa da, onlar haqqında danışmağa da dəyməz. Bu, yalnız təzə və hələ yaş pendirdən su çıxaran və onu daşdan sıxıb çıxartmağa inandıran fərsiz, avara bir adamın boş söhbətləridir. Bütün bunlar bir adamın axmaq sərəməlməsidir və bunu ona bağışlamaq olar!

Fərz edək ki, Kutulinin peyğəmbərliyi doğru çıxaydı: Gürcülər və tatarlar erməniləşəydilər və ermənilərin kölələrinə çevriləydilər. Axı, bu otuz milyonluq erməni dövlətinin yaranması üçün bir damcı olardı! Arsruni bu qədər vətəndaş toplamağı bəs hardan vəd eləmişdi? Bu sualın cavabını gorbagor filosof, yəqin ki, özü ilə qəbirə aparıb. Təkrar edirik, biz bu gülünc əhvalatı ona görə misal gətirmirik ki, o vaxt, yaxud indi sağlam düşüncəli ermənilərdən birinin ağına bunun kimi bir şey gəldiyinə inanasınız, ona görə misal gətiririk ki, haqqında danışdığımız ermənilərin məşhur dəstəsində, məhz bu cür açıq danışmanın adət halını aldığına inanasınız. Bunu Kutulinin özü də təsdiq edir. Aydındır ki, erməni Dellingerlərinin öyrətməsi ilə o, bizə deyir ki, Arsruni və "onun məktəbi", guya, "özün haqqında qışqırmaq lazımdır" devizini qəbul edib. Ədalət deməyi tə-

¹ Gorbagor Lazarev hələ o vaxt Qarsa çağırılmamışdı.

ləb edir ki, onlar, həqiqətən, "qışqırır" və uğurla qışqırır. "Onların pambığı da [32-33] gurultu salanda, başqalarının isə həтта qozu da guruldamayanda" sizə bəs hansı qışqırıq lazımdır¹.

Car çəkməkdə isə onlar çox bərk car çəkirlər, ancaq bəzən elə car çəkirlər ki, düzünü desək, öz qulaqlarımızı tıxamalı və dəhşətlə özümüzə deməliyik: "Biz nə gurultulu cəfəngiyat eşidirik!" Yəqin, ermənilərin nə qədər ağıllı olduğunu, onların müasir həyati tələblərə uyğunlaşmağa nə qədər macal tapdıqlarını Kutuliyə göstərmək üçün ona bir necə erməni zərb-məsəli də öyrədiblər: məsələn, "Bu çörəyi kimin yaptığını bilmək sənənin nəyinə lazımdır. Əgər o, dadlıdırsa, həтта onu yəhudi bişiribse də, "ye", yaxud "harda çörək tapsan, orda da yaşa!" Belə müdriklər üçün indi böyük fəaliyyət meydanının olması tamamilə qanunidir. Düzdür, indi kim bu cür ehkamlara əməl edirsə, o da qalib gəlir, lakin onun tərifi və iftixara layiq olduğuna inanmıram. Əksinə, bu zərb-məsəllər onları yaradan xalqın rüsvayçılığıdır.

Xristian dini çoxdan öyrədir: "Yaxın adamına məxsus olan şeyi istəmə". Bu ehkamlarla yanaşı, sadə, lakin adamı ləyaqətləndirən və nəcibləşdirən təlim bütün dünyada çoxdan var: "Özgə südünü əmmə, özgə paltarını geyinmə!" Özününkü ilə kifayətlən, başqasının heç bir şeyini istəmə. Bu, insan münasibətlərinin təməli daşdır, bu, mənəviyyətin əsas dayağıdır. Düzdür, əgər bu təlimlə yanaşı, "Özünükünü versən, deməli, sənənin deyil, itib" və yaxud, "Axı, dəniz də suyu həm qəbul edir, həm də buraxır"² gürcü zərb-məsəllərini misal gətirsək, onda yuxarıda adı çəkilən erməni zərb-məsəlləri müasir anlayışa görə, praktiki düşüncənin sübutudur, gürcü zərb-məsəlləri isə axmaq bədxərcliklə uyğun gələ bilər. Lakin allah bilir ki, başqasının hesabına yaşamaq, yaxud özünün çörəyini kasıb üçün əsirgəməmək daha yaxşı, daha insaflıdır. Kim bilir, hansı bina daha möhkəmdir: bünövrəsi mənəvi özüllər, yoxsa, qayda-qanun üzərində qoyulmuş bina? Madam ki, özgənəki dadlıdır, onu qamarla, qap ye!

Hər halda, biz Arsrününün və onun liberal məktəbinin yerində olsaydıq, təkcə yuxarıda misal gətirdiyimiz erməni zərb-məsəlləri ilə öyünməzdik, həm də başqalarına tapşırıq [33-34] rardıq: "Bu zərb-məsəlləri yadınızdan çıxarın, yalnız onları aləmə yaymaq yox, həm də gizli niyyətləriniz üçün saxlamaq yaraşmaz. Ancaq nə edəsən? Hər kəsin öz fantaziyası var.

Məlum olur ki, olduqca hərtərəfli inkişaf etmiş erməni filosofları Dellingerlərin və Qiasintlərin bayrağını saxladığı həmin liberalizmin astar üzü budur. "guya, harda çörək görsən, orda da yaşa". Deməli, bizim ata və babalarımızın vətəni, yurdu, məskəni boş sözlərdir, boş şeylərdir! Biz bu işdə bütün erməniləri günahlandırmırıq, lakin onların ziyalılarına məlum olsun ki, "susmaqdan, bəzən demək yaxşıdır". Bəzən də deyib, işə zərər vurarsan".³

V

Ermənistanın böyüklüyü haqqında söhbətin və danışıqın yayılması üçün əcnəbinin sadələşməsi və sadələşməsi erməni kitab həvəskarlarının necə ustalıqla istifadə etdiklərini biz artıq görmüşük.

İndi baxaq görək, ermənilər gürcüləri onun qarşısında hansı quruluşun içərisindən keçirmişlər. Erməni alim-kişiləri belə hərəkət etməsəydilər, onların öz vətənləri qarşısında xidmətləri olmazdı və onları hər cür alqışlamaq da olmazdı. Kutulinin sözlərinə görə, Gürcüstanın keçmişi olduqca pis mənzərə təsəvvürə gətirir. Pis idarəetmə ilə, bir-birinə paxıllıq etməklə və qəbilə davaları ilə zəifləmiş Gürcüstan, guya, dinclik nə olduğunu bilmirdi. Düzdür, onun dincliyi yox idi, lakin Arsruni və onun "liberal partiyası" tərəfindən cənab Kutulinin beyninə yeridilmiş yalnız həmin səbəblərə görə yox. Bizim həyatımızın keçmişinə aid olan məlumatların öyrənilməsi üzərində özbaşına zəhmət çəkən erməni alim-kişilərin rəhbərliyi altında yox, Gürcüstana gələnlər və onu şəxsən özləri öyrənənlər bizə Kutuli və ona təsir edən adamlar kimi laqeydliklə yanaşırlar. Əksinə, onlar heyretlənilirlər ki, bu cür kiçik xristian dövləti, bu cür kiçik millət yadellilərlə o qədər müharibəyə necə tab gətirə bilib. "Ümumiyyətlə, gürcülər belə cəsur olmasaydılar, özlərini qoçaq bir xalqa fəda etməyə hazır olmasaydılar, bu, ağılsız olardı" - bunu Kutulinin həmyerlisi, Şərqi [34-35] bilicisi, alim Delorye deyir. Həm də məgər bunu təkcə o deyir?! Lakin Arsruni, bu "hərtərəfli inkişaf etmiş filosof" zavallı Kutulini elə aldadıb, elə əl-qolunu bağlayıb ki, o, tamamilə çaşaraq həqiqəti aydınlaşdırmaq üçün ətrafına nəzər salmaq imkanından məhrum olub və yalnız Arsruniyə və onun yoldaşlarına uyub. Və budur, iki ay ərzində Kutuli nə keçmişimizə, nə bu günümüze yazdığı gəlmədən bizi hər yerdə biabır edərək və həтта, gürcülərin hamı tərəfindən qəbul olunmuş hədsiz cəsurluğunu, demək olar ki, danaraq ermənilərin əzəməti və böyüklüyü haqqında "Tetr" qəzetində haray salıb. İndiyə qədər ermənilərin filosof alimləri bizim cəsurluğumuzu danırdılar, çünki onların fikrincə, cəsurluq dəliso gürcüyə ("qij vrası") xas olan axmaqlıqdır, məziyyətdir. Guya, axmaqdan başqa, bəs kim, hansı ağılsız sinəsini güllə qabağına verər? Ona görə də onlar axmaqlıq əlaməti kimi bu məziyyəti, şübhəsiz, bizə aid edirdilər. Lakin, görünür, erməni kitabsevər filosofları nəzərə alıblar ki, qoçaqlığı əsaslı surətdə tərifi layiq keyfiyyət hesab edən bir millətə məxsus Kutuli kimi adama bu cür fəlsəfəçilik təsir etməz. Həтта bu tərəfdən də Kutulinin gözündə bizə zərər vurmaq onların arzusudur. Kutuli Avropaya bildirir ki,

¹ Gürcü zərb-məsəli.

² "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" poemasının müəllifi, Şota Rustavelinin sözləri.

³ Şota Rustavelinin sözləri.

Gürcüstanın tarixində xalqın fəxr eləyə biləcəyi heç bir şey yoxdur. Fərz edək ki, Kutuli Tiflisdə yaşadığı iki-üç gün müddətində Gürcüstanla ətraflı tanış olub və onun bütün tarixi keçmişini öyrənib, çünki o, "yaxşı hekayətçilərin diqqətli dinləyicisi" olub.¹

Onların açıq-aşkar hoqqabazlıqlarının və fırılcaqlarının qüsurlarını hekayətçiyə və dinləyiciyə bağışlayır və günahından keçirik. Bizim bu günümüz haqda bu zavallı fransızı sirri açıb söyləməyə məcbur edən təzə dostları ilə tanış olmaq daha yaxşıdır. "Gürcülər generallar, arabaçılar və çarvadarlar millətini təşkil edirlər".² Ağıllı, müdrik adamlar buna bambılı deyiblər. "Guya, gürcülərdə çoxlu general olmasına baxmayaraq, onlar adlı-sanlı adamlarından istifadə etmirlər".

Bizim generallarımızı arabaçılara və çarvadalara tay tutmaq sizə xoş gəlir. Axı, bütün erməni generallarının [35-36] hamısının adlarını sadalamağa Kutulini necə səs-küylə, gurultuyla və cingilti ilə, necə lovğalıqla məcbur etdiklərini yuxarıda görmüşük. Onların sırasında heç olmasa, gürcülərin birinin adını çəkəydilər! Bunu belə etmək onlara nə üçün lazım idi? Onda belə çıxardı ki, "gürcünün qozu guruldayır, onların, ermənilərin isə pambığı hətta elə-belə də səs çıxarmır", bu isə erməni filosoflarının niyyət və arzusunun ziddinə getmək olardı. Şübhə yoxdur ki, nə Arsrununin, nə də Kutulinin tərifləməsinə, nə də həmçinin özümüzün müdafiə etməyimizə bizim generalların ehtiyacları yoxdur. Başgədiklər, Kürükdərə, Qars, Dəvəboynu, Arliar, Bəyli Əhməd, Ərdahan, Axırkələk, Çolok, bütün Dağıstan və ümumiyyətlə, bütün Qafqaz onların şan-şöhrətləri haqqında ucadan danışır və onların ucadan danışmalarının səsinə ermənilərin dayaz kitabsevərlərinin xırıltılı civiltisi və miyoldaması batıra bilməz! Yalnız ləyaqəti olanlar özgəsinin ləyaqətini qiymətləndirə bilər!

Kutuli deyir: "Gürcü zadəganları dilənçi halına düşüblər. Onlar, gürcülər rəsmiyyətçilikdən başqa, heç nə bilmirlər və yalnız dövlət qulluğuna girməyə cəhd göstərirlər, çünki bu cür xidmət yüngül əmək təsəvvürə gətirir". Gürcülərin nə ticarətə, nə sənətlərə qabiliyyətləri yoxdur və aralarına iki-üç tacir düşsərsə, onlar da pulu ermənicə sayırlar. Əgər onlar, guya, gürcülərin öz ana dillərində hətta saymağı belə bacarmadıqlarına Kutulini inandıra biliblərsə, burda təəccüblü bir şey yoxdur. Gürcü kəndliləri içki düşkünü və tənbəldirlər. "Onlar, guya, sahibkarlardan torpağın bir hissəsini də pulla almayıblar" və s. və s. Əlbəttə, bununla bərabər, erməni kitabsevərləri rəsmi məlumatlardan gördüyü kimi, artıq o vaxt gürcü kəndlilərinin Tiflis və Kutais quberniyalarında öz mülkədarlarından milyon yarım manatlıq torpaq almaq hadisəsini Kutulidən gizlədiblər.³ Əlbəttə, burda heç bir fəvqəladəlik yoxdur, lakin buna baxmayaraq, erməni Dellingerləri və filosofları, bəlkə də, gürcünün bu tərifləyici hərəkətinin onun həyat kitabına yazılacağından və guya, bundan ermənilərə heç bir xeyir olmayacağından qorxaraq onun bu işi ələmə yaymaması üçün bunu Kutulidən gizlədiblər. Bu ağaların fikrincə, "gürcü üçün nə safdırsa, o, erməni üçün ölümdür". Beləliklə, onlar həqiqət əvəzinə, yalan satıblar.

Erməni filosofları Kutuliyə hələ çox mədhiyyələr [36-37] oxuyublar. Biz burda onların hamısını misal gətirməyəcəyik, çünki söhbətimiz onsuz da uzanıb. Ən qəribəsi odur ki, erməni ziyalılarının fırılcaqları uzun müddət gizli qalmayıb və elə həmin o Kutuli nahaqdan təriflədiyi bu Qafqaz ermənilərinin nə yuvanın quşu olduğunu çox çəkmədən anlayıb. İş ondadır ki, nə qədər ki, Kutuli Tiflisdə ermənilərin arasında idi, həmin pozğun mühitdə yemək-icməkdən xumarlanmışdı, onları tərifləməkdən yorulmurdu, ancaq o, İrəvan quberniyasında olarkən və öz dədə-baba yurdlarında onları öz gözləri ilə görərkən ermənilərə ancaq qulaqburması vermişdi! Onlara mahmı oxumuşdu! Ermənilər, sanki öz vətənlərində, ümumiyyətlə, qorxaqdırlar, bisavad və avamdırlar, öz vətənlərinin taleyinə biganə və laqeyddirlər".

Deməli, gördüyü kimi, onlar həm alimdirlər, həm də öz talelərinə qayğı göstərən xalqdırlar, öz zərb-məsələlərində deyildiyi kimi, "yalnız çörək iyi gələn yerdə qoçaqdırlar".

Elə bu haqda deyilməyib ki, "Sənin sözün səni ifşa edir?"

Beləliklə, Arsruni və onun "liberal" həmkarları həm mənəvi cəhətdən, həm də fiziki cəhətdən gürcülərin zəifləməsinə və onlarla birlikdə Qafqaz tatarlarının ya erməniləşməsinə, ya da onlara qul olmaqdan başqa ayrı əlacları olmadığını demək üçün Avropa qəzetini ucadan qışqırmağa məcbur ediblər. Bu ziyalı kişilərə kömək etmək, daha çox qüvvət, inandırıcılıq vermək üçün və onların ordusunun güclənməsi üçün bir erməni generalı, indi cəhənnəmdə olan Kışmişov da onlara qoşulmuşdu. Axı, generalsız ordu ordu deyil! Belə alimlərdən geri qalmamaq üçün o da bizə zərbə vurmağa başlamışdı. General Kışmişov bir əsər yazmış və bu əsər onun ölümündən sonra himayədarları tərəfindən "Gürcü çarlığının son günləri" adı ilə çap olunmuşdu. Gorbagor Kışmişovun bizi necə gözəl söydüyünü güman edirəm ki, hamı oxuyub. XVIII yüzilliyin sonunda - Kışmişov demək istəyir - "G. sahilə atılmış gəmiyə bənzəyirdi, kim daha güclüydü, lazım olan şeylərin hamısını götürə bilərdi. Ac şahzadələri, guya, knyazları da dükənçilər və tacirlər dolandırırtdılar."⁴

Yaxşı adam XVIII əsrin təxminən bütün ikinci yarısının İrakli çarlığı dövrü olduğunu və həmin dövr ərzində bu [37-38] məşhur çarın düşməyə çaldığı qələbələrlə özünə şöhrət qazandığını heç olmasa xatırlardı. Hətta İrəvan və Yelizavetpol, ermənilərin əsas yuvaları, demək olar ki, bütün yaxınlıqdakı xanların qüdrətli çarın ayağı altında olduğunu artıq demirik - ona vergi verirdilər və hətta Rusiyanın özü Türkiyə ilə apardığı

¹ Gürcü zərb-məsəli.

² Yükləri atlarda, qatırlarda və eşşəklərdə daşıyanlar.

³ Bax: Kuçayevin məruzəsi.

⁴ Bax: Kışmişovun "Gürcü çarlığının son illəri" əsəri, səh.112-113.

müharibələr zamanı onun köməyinə möhtac olurdu. Çar İrakli çoxdan ayrılmış Kartaliniyanı və Kaxetiyanı bir çarlıqda birləşdirmişdi və İmeretiya da birləşməyi, onun hakimiyyəti altında olmağı arzu edirdi, ancaq daxili çəkişmələr və tərəddüdlər bu işdə qocaya, lakin hələ də igid və basılmaz çara mane olurdu. O vaxt, Gürcüstan çarı o dərəcədə qüdrətli olan bir zamanda belə zəif ola və "sahilə atılmış gəmiyə oxşaya" bilirdimi?! Çar Georginin dövründə, yəni, 1792-ci ildən sonra Gürcüstanın, xüsusilə, çox yaxşı vəziyyətdə olduğunu deyə bilmərik, lakin o, elə aciz vəziyyətdə deyildi ki, hər yerindən qalxan onu parçalasın. Həmçinin Gürcüstanın XVIII əsrin son illərində artıq parçalandığı haqqında gorbagor Kişmişovun arzu etdiyi elə bir məlumat da yoxdur.

Doğrudur, bizim çar İrakli qocalmışdı, doğrudur, sonralar o, Ağa Məhəmməd xan tərəfindən hətta məğlub edilmişdi, daha sonra öz sevimli Gürcüstanından həmişəlik ayrılmışdı. O da doğrudur ki, Gürcüstan etibarlı müdafiəçidən məhrum olmuşdu, lakin biz o dərəcəyə çatmamışdıq ki, hər yerindən duran Gürcüstanı parça-parça etsin. Hətta məğlubedilməz Ağa Məhəmməd xanın özü də ondan nəşə qoparmağa cəsarət etməmişdi. Doğrudur, İraklidən sonra daxili iğtişələrdən zəifləmişdik, gücsüzlənmişdik, ancaq gəminin sükanını əlimizdən hələ də buraxmamışdıq və onu darmadağın edib sahilə atmamışdıq, adi dənizin dalğalarına verməmişdik. Çar Georgi də Gürcüstanı atasından hansı vəziyyətdə almışdısa, elə o vəziyyətdə də Rusiyaya təslim etmişdi. Qoy eyni dindən olan bir xalq sənin himayəçin və müdafiəçin olsun.

Bəlkə, bizim gücsüzlüyümüzün Kişmişov tərəfindən çəkilmiş poetik mənzərəsinin incəliyini gözləyərək onun "Gürcüstan sahilə atılmış gəmiyə bənzəyir" rəvayətinə inanaq. Onun yazdığına görə, "bizim şahzadələrimizi və knyazlarımızı Tiflis dükənciləri dolandırırıldı". Bəs bu, nədir? Bu, nə boş sözdür? Burda, Gürcüstanda kim yaşayır və kimin sayəsində yaşayır və əvvəllər yaşayırdı. Qoy bunu Böyük Qəlbşünas, gözüaçıq vicdan və pis insan nankorluğu desin. Fərz edək ki, biz kasıb olmuşuq və indi də kasıbıq, [38-39] ancaq nə olsun? Əgər bal yoxdursa, Bağdaddan o qədər milçək nə üçün uçub bura gəlirdi? ¹ Əgər çörək yoxdursa, nə üçün ermənilər özlərinin zərb-məsələsinə zidd olaraq burdan köçüblər? Artıq belə lütlər olan yerdə ticarət ola bilməz. Görünür ki, Gürcüstan erməni kitab həvəskarlarının hamını inandırıcıları kimi o qədər də kasıb deyildi, çünki nəinki təkcə özünü saxlaya bilərdi, hətta başqalarını doyuncaya yedirdə də bilərdi.

Və bu, nə axmaq töhmətdir. Sən, guya, yoxsulsan, dilənçisən?! Həmişə onları məzəmmət etməyin və onlar haqqında həmişə açıq danışmağın nəyi nöqsandır? Düzdür, kasıbçılıqda xoşbəxtlik olmasa da, onda eyib də yoxdur?! Ruslar deyirlər: "Kasıblıq eyib deyil". Məgər özgə şey yox, yalnız təkcə var-dövlət insan ləyaqətinin meyarıdır? İsa kasıb idi, başıaçıq, ayaqyalın gəzirdi. Bununla belə bütün mədəni dünya ona allah kimi sitayiş edir! Deməli, insan ləyaqəti və adı təkcə var-dövlətdən ibarət deyil. Sən demə, bunun üçün bəzi şeylərin, bədbəxtlikdən, bir çox yerli varlı adamlarda çatışmayan şeylərin olması da lazımdır. Nəhayət, nəyə görə bizə çox təkidlə yanaşırlar və hamı bizi məzəmmət edir, "Siz kasıbsınız, biz isə, guya, varlıyıq!" Kasıblıq ayıb və nöqsan deyil. Başqasının əli ilə bişirilmiş çörəklə dolanmaq və onu özgənin alın təri ilə içmək ayıb və nöqsandır. Və bu həqiqəti öz məsləhəti və vəsiyyəti kimi öz ürəyində təcəssüm etdirən hər bir kəs qoy öz nöqsanını boynuna alsın, qoy öz günahını yusun. Özgənin alın təri ilə isladılmış çörəkdənsə, özünün quru çörəyini yemək daha yaxşıdır.

Gorbagor general Kişmişov sağ olsun ki, heç olmasa Gürcüstanı çarlıq adlandırıb və təhqiredici şəkildə sahibsiz qalmış Gürcüstanı hörmətli tituldan qismən məhrum etməyib. Başqa erməni ziyalı kitab həvəskarlarının bizim üçün buna da heyfi gəlir, guya, onlar inciyiblər ki, cənab Kişmişov, bu erməni ziyalısı Gürcüstanın və gürcülərin şərəfli adla xatırlanmasına cəsarət edir. Məsələn, indi balaca uşaq da bilir ki, Gürcüstan çarlıq kimi və onun hökmdarları çarlar kimi məşhur olub, lakin son vaxtlar yeni bir erməni kitabsevər alimi, cənab Ezov peyda olub və bizim ölkəmizi bu tituldan məhrum edib, çarlarımızın başından isə taclarını çıxardıb və guya, [39-40] tac da, titul da onun generalı Kişmişov, yaxud cənab Ezovun ulu babası tərəfindən Gürcüstana və onun çarlarına bəxşiş verilib.

Biz bunu əsassız olaraq demirik. Cənab Ezov son vaxtlar çox iri həcmli, olduqca gurultulu səslənən "Böyük Pyotrın erməni xalqı ilə əlaqələri" adlı bir əsər nəşr etdirib. Əgər qışqırmaq istəsən, gərək belə qışqırasan! Əlbəttə! Belə nəzakətsizlikdə ustalaşan alim bu cür fişəng ataraq bizim Gürcüstanı və onun çarlarını söyməyə başlayıb. Özünün bu böyük əsərində o, Gürcüstanı İran xanlığı, onun çarlarını isə xan adlandırır, bununla da, görünür, belə demək istəyir: Sizə kim deyib ki, Gürcüstan çarlıq, onun hökmdarları isə çar olub?!

Tutaq ki, qadir allah cənab Ezova əsl alim istedadı verməyib. Lakin bu məsələni tədqiq etmək üçün o, xarici yazıçıların əsərlərini, heç olmasa öz erməni müəlliflərinin əsərlərini oxuyaydı! hansı şer ona toxunub ki, o, özünü belə itirib?! O, heç olmasa, erməni tarixçilərindən utanmalıydı!.. Hələ Moisey Xorenskini demirik, doğrudanmı, XI yüzillikdə Stepanoz Asoqika və Arisdaqes Lasdiver, XII əsrdə Mateoz Edesski, XIII əsrdə Böyük Vardan və bir çox başqaları ermənilərə və onların monastırlarına himayəçilik edən gürcü çarlarının qayğıları haqqında şövqlə danışarkən Gürcüstanı çarlıq, onun hökmdarlarını isə çar adlandırmırlar?! Yaxşı olub bizə, öz cəzamızdır çəkirik!

¹ "Təki bal olsun, milçək hətta Bağdaddan da uçub gələr" - sözləri ilə tam mənası ilə səsləşən gürcü zərb-məsəli.

Alim tərəfindən elmə bu cür həqarətlə yanaşmaq və onu ələ salmaq, belə həyasız yalan harda eşidilib?! Tamamilə doğrudur ki, hal-hazırda Gürcüstanın çarlıq olub-olmamasını öyrənilib-bilmək bizim üçün vacib deyil. Bu, keçmişin işidir. Keçmişdə "minim vardı" deməkdənsə, indi "birim var" demək yaxşıdır. Və əgər biz cənab Ezovun zəhər və kin hopdurulmuş elmi vicdanından belə nümunə götürürsə, bunu yalnız ona görə edirik ki, bu əziz kitab həvəskarlarının əvvəldən axıra kimi qəti surətdə və durmadan necə çərənçilik etdikləri oxucuya aydın olsun. Gürcü adını bədnam etmək, alçaltmaq, təhqir etmək, hər cür ləyaqətdən məhrum etmək, bütün dünyanın gözündə heç nə etmək onların yeganə arzusudur. Guya, ermənilərin xilasını bizim məhv olmağımızdadır. Guya, qadir allah onlar üçün heç bir əmin-amanlıq göndərməyib.

Cənab Ezov kobudcasına, hiyləgərcəsinə, qeyri-elmi şəkildə, bacarıqsız bir surətdə kələk işlədərək hamıya ağı qara göstərməyə çalışır. Özü qəsdən gözlərini yumaraq və [40-41] qulaqlarını tıxayaraq təsəvvür edir ki, başqaları da kor olub, kar olub və onun hoqqabazlıqlarını, fırıldaqlarını başa düşmək iqtidarında deyillər. Axı, cənab Ezov isə, guya, alim adamdır, oxumuş adamdır! Ancaq fikirləşmirik ki, əsl alim və oxumuş adam nəyə yol verdiyini özünə eyib bilməsin. Bizim ölkəmizi ona çoxdan verilmiş tituldan məhrum etməklə kifayətlənməyərək çarlarımızı İran məmurlarına döndərüb, onları gözdən salıb. Cənab Ezov bütün gürcü millətinə də girişib və öz bədnam əsərində onun dərisini soyaraq boğazından çıxarıb. Başqa cür ola da bilməzdi. Məgər erməni alimi tozu üstündən elə silkələyə bilər ki, o, bizi bürüməsin?

Gürcülərin zərərinə harda bir şey deyilibsə, bunların hamısını cənab Ezov bədxahlıqla yığıb və bizim üstümüzdə atıb. Ancaq bizim xeyrimizə deyilənlər erməni kitabsevərlərinin adəti üzrə ustalıqla ört-basdır edilib. "Adət ikinci xasiyyətdir" və cənab Ezov o qədər qoçaq deyil ki, onu dəyişdirsin. Cənab Ezovun inandırmasına görə gürcülər haqqında görün Şarden nə deyir: "Onlar əxlaqsız, içki düşkünü, pozğun, namussuz, öz sözlərinin ağaları olmayan, namərd, xəyanətkar və hiyləgərdirlər. Əyyaşlıqda və əxlaqsızlıqda ruhanilər dinsiz adamlara güzəştə getmirlər və gözəl kənizlərin aşnası olmağı qətiyyənlə abır-həya hesab etmirlər."¹

Ola bilsin ki, bu da düzdür. Bu haqda cənab alim Ezovla mübahisə etməyəcəyik. Yalnız ondan soruşacağıq: elə həmin Şardenin özü bu mürdar hərəkətlərdən başqa, gürcülər haqqında özgə şey danışmır? Qoy o, səmimiyyətlə cavab versin! Məgər elə həmin Şardenin özü demirdimi ki, gürcülər qabiliyyət və bacarıqdan məhrum deyillər və onların ziyəsi olsa, elmdə və incəsənətdə şöhrət qazanarlar.

Məgər elə həmin Şarden yazmırmı ki, gürcülər nəzakətli, səmimi, gülərdürlər, şəxsi ləyaqət hissəsinə malikdirlər, ermənilərdən qüdrətlidirlər, sarsılmazdırlar, qoçaqdırlar və öz azadlıqları, istiqlalıyyətləri uğrunda fədakar mübarizdirlər.

Yalnız cənab Ezov bizi rüsvay etmək istəmədisə, yalnız o, bizi ləkələməyə çalışdırsa, doğrudanmı Şardendən başqa, heç kim gürcülər haqqında heç nə demir? Yalnız bizim həyatımızın bütün yaxşı və pis cəhətlərini hərtərəfli tədqiq etmək istəyirdisə və yalnız "Böyük Pyotrun [41-42] erməni xalqı ilə əlaqələri" kitabında bütün bunlar haqqında danışmağı lazım hesab edirdisə, nə üçün bəs bunları gizlədib. Məsələn, Şarden kimi Gürcüstanda yalnız yolüstü yox, əksinə, uzun müddət orda yaşayan məşhur Bodenstedt bizim haqqımızda görün nə yazır: "Gürcü başısoyuq və səhlənkardır, sabahını fikirləşmir, torpağın nemətini o qədər də qiymətləndirmir, qazanca coşqun həvəsi yoxdur. Nə üçün ticarətin əsasən ermənilərin əlində olması onu heç maraqlandırmır. Amma gürcülər, - o deyir, - bu ölkədə hamıdan əxlaqlıdırlar, hamıdan namusludurlar. Onlar başqa qafqazlılar kimi çox qonaqpərvərdirlər, qılıncları kimi etibarlıdırlar, atları kimi cəld və zirəkdiirlər, döyüşdə igiddirlər, ədəbli və məlahətlidirlər".²

Əlbəttə, heç kəsin tərifinə bizə heç nə əlavə etmir, bizdə olmayanları bizə vermir. Doğrudan da, cənab Ezovun təhqirindən biz heç nə itirmirik və varımızdan yox olmuruq. Və əgər oxucunun diqqətini cənab Ezovun fırıldaqlarına və qəsdən təhqir etmələrinə yönəldiriksə, bunu yalnız bizim haqqımızda bütün yaxşı şeylərin üstünü ört-basdır edərək və pis şeylərimiz haqda uça səslə danışaraq hara işarə etdiyini göstərmək üçün edirik. "Cidani çuvalda gizlətmək olmaz" və cənab Ezov kimi belə alimin niyyətlərini gizlədə bilməzsən.

Gürcü adını xatırlayanda Ezovun sir-sifətindən zəhər tökülür. Bəs axı, deyirlər ki, o, ziyalı adamdır! Onun ziyalılığı başına dəysin, bizi isə belə ziyalılıqdan, belə maarifçilikdən allah özü saxlasın! "Diogenin çırağına sahib olanlar həm də onun əl ağacına, başqa cür desək, onun xasiyyətinə də malik olmalıdır". Təbiiyyətsiz xasiyyət əl ağacı yox, bədbəxtlikdir. Bossyuet əbəs yerə demir: "Öz xasiyyətinizdən özünüzü gözləyin və qoruyun. Xasiyyət elə düşməndir ki, sizi qəbrə qədər hər yerdə izləyir".

VI

Cənab Ezov yalnız bu qəribə fırıldaqlarla kifayətlənmir. Gürcülərin təmiz adına daha çox zərər vurmaq məqsədi ilə o, başqa şahid gətirir. Onun belə şahidlərindən biri Gəncə-Qarabağ patriarxı, gorbagor İsayidir. Bu hörmətli şahidin ifadəsinə və cənab Ezovun fırıldaqına layiqli [42-43] qiymət vermək üçün söhbəti uzaqdan başlamaq və Zaqafqaziyanın tarixindən kiçik bir epizodu xatırlatmaq lazımdır.

¹ Bax: Ezov "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri" əsəri, səh.9.

² Bax: Bodenstedt. "Qafqaz xalqları", Münxen, 1847-ci il, səh.202-302.

İran imperator Böyük Pyotrun xüsusi diqqətini çoxdan özünə cəlb etmişdi və onun müqəddəs arzusu, yeri gəlmişkən deyək ki, orda Rusiyanın ticarətinin və nüfuzunun genişlənməsinə yol açmaq idi. Nə qədər ki, isveçlilərlə müharibə davam edirdi, uzaqgörən imperator, əlbəttə, öz ideyasını həyata keçirə bilmirdi. Lakin 1721-ci il avqustun 30-da Niştdat sülhünə görə isveçlilərlə müharibəyə son qoyuldu. Pyotr özünün çoxdankı niyyətinin həyata keçməsinə, İranla müharibə etməyə daha səylə hazırlaşmağa başladı. Bütün Gəncə-Qarabağ o vaxt İranın əlində idi və farslar tərəfindən sıxışdırılan həmin yerin erməniləri onlardan birtəhər canlarını qurtarmağa çalışırdılar və bu məqsədlə Böyük Pyotrla əlaqə yaratmağa başlamışdılar. Yeri gəlmişkən deyək ki, rahib Minas imperatorun yanına göndərilmişdi. Həmin rahib Rusiyanın özündə imperator hökuməti və ermənilər arasında elə bil birbaşa vasitəçi idi. Gəncə-Qarabağı Rusiyaya verməyi vəd eləmək ermənilər tərəfindən ona tapşırılmışdı və Böyük Pyotr bu fürsətdən əməliyyata başlamaq üçün bəhanə kimi istifadə eləmişdi.

Ağıllı imperator nəzərdə tutmuşdu ki, bu işdə o, gürcülərin köməyindən də istifadə edə bilər, çünki Gürcüstan da İranla yaxın qonşuluqdan cana doymuşdu və iranlıları Gəncə-Qarabağdan qovub çıxarmağa hazır idilər. Rusların dindaşları kimi gürcülər üçün farslardanansa, onlarla qonşu olmaq daha faydalı idi. Böyük Pyotr bunu çox gözəl bilirdi, ona görə də ermənilərə vəd vermiş və gürcülərə bildirmişdi ki, "öz qoşunu ilə gələcək və onlar hazır olsunlar". Eyni zamanda, bunun üçün əl çox gözəl bir bəhanə düşdü. Bu vaxt ləzgilər və qazıqumuklar Şamaxı müsəlmanlarının çağırışı ilə Şamaxıya hücum edib, onu tutdular, darmadağın etdilər, həm də rus tacirlərinin dükanlarına hücum çəkib onları əzişdirdilər və bir rus məmurunun¹ Böyük Pyotra verdiyi məlumata görə, 500 min manat dəyərində mallarını əllərindən aldılar.

Bunu bilən kimi, Böyük Pyotr çar Vaxtanqa dərhal yazdı ki, Astraxandan yola düşür, "siz isə xristianlığın xeyri üçün öz qeyrətli vədinizə görə qoşunlarımızla bizi [43-44] qarşılaşmağa gələcəksiniz". Elçi vasitəsi ilə şifahi olaraq Pyotr ləzgilərin üzərinə hücum etməyi Vaxtanqa məsləhət gördü. Vaxtanq 30 min nəfərə qədər qoşunla ləzgilərin üzərinə hərəkət etdi və ləzgilər qorxub qaçdılar. Farsların işin nə yerdə olduğunu anlamaması və hücumu dəf etməyə hazırlaşmaması üçün Vaxtanqın bütün bu hərəkətlərinə elə məna verdilər ki, guya, bu hərəkətə yalnız ləzgiləri çağıran sakinlərə cəza vermək arzusu səbəb olmuşdu. Sünnilər kimi ləzgilərin zorla soxulmaları şübhə kimi farsların özlərinə də pis idi, ona görə də onlar Vaxtanqın hərəkətlərindən hətta razı qalmışdılar. Ləzgilərlə işi qurtarandan sonra Vaxtanq Böyük Pyotrun Astraxana gəlməsini gözləyərək Gəncə yaxınlığında düşərgə saldı. Lakin hansısa işlər Böyük Pyotrun Rusiyada olmasını tələb edirdi, o, işin gələn ilə qədər təxirə salınmasını Vaxtanqa bildirərək Astraxandan yola düşüb, Rusiyaya qayıtdı. Ümidi boşa çıxmış Vaxtanq Tiflisə gəldi. Patriarx İsayi Rusiyaya, yuxarıda adı çəkilən rahib Minasa Vaxtanqın ləzgilərin üzərinə bu hərəkəti barədə yazıb bildirdi ki, "Vaxtanq 30 minlik qoşunla ləzgilərin üzərinə hərəkət edib, özü də onunla birlikdə olub və ləzgilərə yaxınlaşan kimi onlar çəkilib gediblər". Sonra Vaxtanq Böyük Pyotrun gəlişinə ümidini itirərək "Tiflisə qayıtdı", Patriarx İsayi də onunla ora getdi və dörd ay Tiflisdə qaldı. Elə həmin məktubunda İsayi rahib Minasa xəbər verir ki, o, (Vaxtanq) "bu sentyabr ayının son günlərində öz qoşunu və ermənilərlə Gəncənin üzərinə getmək niyyətindədir", "gürcülər və ermənilər indi birləşiblər və imperator əlahəzrətlərindən başqa, heç bir ümidləri yoxdur və onu yalnız nicat gözləyir, sən də çalış".

Vaxtanqın ikinci dəfə hərəkət edib-etməməsi məsələsini bir tərəfə qoyaq. Cənab Ezov Vaxtanqın birinci hərbi əməliyyatına görə gürcüləri görün necə söyür: "Vaxtanq ləzgiləri çağıran sünni sakinlərə cəza vermək istəmiş, xristianlara toxunmağı ciddi surətdə qadağan edərək yerli müsəlman əhalisi üzərinə hücum eləməyi öz qoşununa icazə vermişdi. Lakin Tərtər çayına qədər bütün ətraf yerlərə səpələnmiş əsgərlər dəhşətli surətdə oraları xarabazərliyə çevirərək qarət edilmiş şeyləri arabalarla öz düşərgələrinə göndərirdilər. Onlar tək-cə müsəlmanları yox, həm də xristianları qarət edirdilər. Qoşun erməni kəndlərinə yaxınlaşan zaman camaat, adətən, başda ruhanilər olmaqla kilsə zənginin altında ibadət libasında əllərində xaç və [44-45] şam irəli çıxırdı, ancaq gürcülər onların üstünə atılır, ibadət libaslarını, kilsə kitablarını və ləvazimatını, bütün əmlaklarını əllərindən alırdılar" - Patriarx İsayi yazır: - "Beləliklə, ləzgilərin əllərindən salamat qurtaranların hamısını acgöz, tamahkar və qəddar gürcü milləti məhv etdi."

Deməli, məlum olur ki, patriarx İsayi tək-cə rahib Minasa məktub yazmır, həm də özünün qısa tarixini yazır. Bunu da unutmamaq lazımdır deyil. Göründüyü kimi, erməni alimlərinin tarixi bir şeydir, haqq-ədalət isə başqa şeydir. Bunu da biz aşağıda görəcəyik.

Bəlkə, doğrudur ki, gürcülər acgöz, qəddar və tamahkar olublar və indi də elədirlər. Bəlkə, o da düzdür ki, gürcülər erməniləri qarət ediblər, onların ruhanilərinin var-yoxlarını əllərindən alıblar, ələ salıblar, nə kilsə kitablarına, nə müqəddəs ləvazimatlara rəhm eləməyiblər və beləliklə, onların dinini təhqir ediblər. Lakin yalnız bizi bir şey maraqlandırır: O, Vaxtanqın əməllərindən yazanda və bu əməllər dünən olmuş hadisə kimi, o, tarix yazdığından, yəni, bu əməllərin təsirini azaltmaq və yumşaltmaq vaxtı yetişdiyindən daha güclü hiss ediləndə, nə üçün patriarx İsayi bu vəhşi hərəkət haqqında rahib Minasa məlumat verməyib? Məgər hisslərin çoxluğundan ürək kədərlə və qəzəblə dolu olanda dodaqlar daha bərk danışmamalıydı? Bunu da bir kənara qoyaq! Lakin ermənilərin bu mənəvi ağası və himayəçisinin özü, onların böyüyü, tanınmış adam, onların keşişlərinin bu başçısı elə həmin Ezovun yazdığına görə, "Vaxtanqın acgöz, tamahkar və qəddar xalqı"ni təqib etmiş,

¹ Bax: Volinski. Ezovun "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri", V fəsil, səh.52.

gürcülərin himayəsinə sığınmış və bütün dörd ayı onların paytaxtında, Tiflisdə keçirmişdi. Belə fakt bizim gözümlərin qabağında olan zaman patriarx İsayinin tarixinə necə inanaq?! Bir tərəfdən güman etmək lazımdır ki, o, öz xalqına böyük məhəbbət, bir kilsəyə mənsub olan dindarların dininə, ruhanilərə böyük hörmət bəsləyirdi, özünü xalqın himayəsinə həsr etmək istəyirdi. Digər tərəfdən güman etmək lazımdır ki, o, çox qoçaq idi, özünü "acgöz, tamahkar və qəddar qoşuna, yaxud xalqa" həsr etmək qərarına gəlmişdi. Yalnız, həqiqətən, onlarla, ermənilərlə belə pis və ləyaqətsiz rəftar edilsəydi, onun hörmətini daha da artırmaq və onu müşayiət etmək üçün belə xain və qəddar xalqa onu necə cəlb edə bilərdi? Bir kilsəyə mənsub olan dindarların soyğunçulara, talançılara, onları söyənlərə belə inamla və hörmətlə münasibət bəsləməsini özünə rəva görəndə [45-46] qarət edilmiş, dilənçi halına salınmış və rüsvay edilmiş ermənilərə o, necə cavab verə bilərdi?!

Bir tərəfdən ermənilərin bu cür darmadağın edilməsini, dininin ələ salınmasını, ruhanilərin soyğunçuluğunu, müqəddəs kilsə avadanlığını, digər tərəfdən isə talançılara və təhqir edənlərə erməni patriarxının belə dostluq münasibətini müqayisə edin və fikirləşin. Belə bir nəticəyə gələcəksiniz: "Anda inanıram, ancaq quyruq məni təəccübləndirir."¹ Məgər ikinci olan yerdə birinci ağılasığandırmı, yaxud əksinə?!

Lakin cənab Ezovun nə işi var?! O, patriarx İsayiyə istinad edərək gürcüləri biabır etmişdir. Erməni kitab həvəskarlarından daha nə tələb etmək və gözləmək olar?!

Gürcülərin özlərini belə pis göstərməsi və ermənilərə və onların ruhanilərinə belə divan tutması, həqiqətən, düzdürsə, nə üçün elə həmin düzdanışan patriarx İsayi "çar Vaxtanq yenə öz qoşunları ilə Gəncəyə getmək niyyətindədir və sən orda, Rusiyada olmağa çalış" sözlərini rahib Minasa şad bir xəbər kimi yazır. Məgər birinci dəfə erməniləri tamamilə qarət edib dilənçi halına salan və onların ruhanilərinin dərisini boğazından çıxaran qoşunun yenidən soxulmasını gözləmək belə şad xəbər idimi? Lakin bunu da yaddan çıxaraq.

Elə həmin İsayinin Minasa and içməsinə və indi ermənilərin və gürcülərin bir-birini ürəkdən sevməməsinə nəyin ayağına yazaq? Acgöz, tamahkar və qəddar gürcü xalqı ermənilərlə canla-başla, hansı möcüzə ilə belə tez birləşib? Doğrudanmı gürcülər öz pis xasiyyətlərini belə tez dəyişiblər, ermənilər isə tez inanıblar ki, gürcülər bu acgözlükdən, tamahkarlıqdan və qəddarlıqdan əl çəkəcəklər?

Rahib Minas Böyük Pyotra verdiyi heç bir məlumatda bircə kəlmə ilə də gürcülərdən narazılığını bildirmir. Əksinə, bu məlumatların birində elə-belə qeyd edir: "Tiflisdən bizə yazırlar ki. Vaxtanqdan çox razıdırlar, o, ermənilərlə böyük məhəbbət və rəğbətlə rəftar edir.(1)

Fərz edək ki, siyasi düşüncələrinə görə, Minas gürcülərin cinayətlərini Böyük Pyotrdan gizlədib, lakin minnətdarlıq əlaməti olaraq iki yerə bölünməyə onu nə məcbur edib?!

Doğrudur, rahib Minas uzaqda idi və gürcülərin bu [46-47] cinayətləri haqqında heç nə bilməməsi də mümkün olan şey idi, arxiyepiskop erməni Minas Pərvazyans isə Vaxtanqın ləzgilərə hücum edib onları qovmasında şahid kimi iştirak edirdi. Arxiyepiskop bu cinayətlərdə gürcüləri yalnız təqsirləndirmir, həm də, hətta "Qadir allah Vaxtanqı bizə keşiş və ağa göndərib. O, həm bizi himayəyə alıb, həm də düşmənlərimizi qovaraq bizi müdafiə edib və erməniləri birləşdirərək bizi qoruyur və şəxsən qeydimizə qalır" - deyərək onlar haqqında minnətdarlıqla fikir söyləyir.²

Bu erməni arxiyepiskopu həmin vaxt Vaxtanqla birlikdə Gəncədə idi və ordan patriarx İsayi ilə birlikdə onu Tiflisə yola salmışdı. Buna görə də bu yüksək vəzifəli erməni ruhanilərinin hər ikisi gürcülərin o vaxtkı bütün hərəkətlərinin şahidi idilər. Onlardan biri deyir: "Acgöz, tamahkar və qəddar gürcülər erməniləri tamamilə qarət ediblər və bizim dinimizlə nalayiq rəftar ediblər", ikincisi isə onları minnətdarlıqla xatırlayır və deyir ki, "çar Vaxtanq ermənilərin himayəçisi və müdafiəçisi idi, onları düşmənlərdən azad edib, onlara qayğı göstərirdi və qoruyurdu".

Vaxtanqın ermənilərə bütün bu yaxşılıqları öz xalqının köməyi və yardımını ilə etdiyini deməyə ehtiyac yoxdur, yoxsa, o, tək nə edə bilərdi?!

Cənab Ezov qarşılıqlı surətdə bu iki bir-birilə düz gəlməyən dəlillə necə rəftar edib? Bu halda əsl alim kimi iki şeydən birini edərdi, ya həddindən artıq ehtiyatla hərəkət etmək istəsəydi, onlardan heç birinə inanmazdı, ya da ki, birinə istinad etsəydi, onda başqasını da şahid gətirərdi.

Cənab Ezov isə lazım olan kimi hərəkət etməyib. O, gürcü qeybətçisini danışmağa, onları tərifləyəni isə susmağa məcbur edib. Onun bu hərəkətini necə adlandıraraq, bilmirik, lakin bir şey aydındır ki, diplom alim hazırlamadığı kimi, əba da rahib hazırlamır və "balqabağı taxçada lap yuxarı yerə qoysan da, o, büllur olmayacaq".

Hər şey belədir, lakin, güman edirik ki, əgər biz bunu soruşsaq, yersiz olmaz: fərz edək ki, gürcülər Ezovun dediyi kimi tamamilə xəbis xalqdır. Lakin "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri haqqında" söhbət gedən yerdə gürcülərin [47-48] xəbisliyinin nə dəxli var?³ Gürcülərin xəbisliyi və bu "əlaqələr" arasında ümumi nə var? Gürcülərin xəbisliyi haqqında rəvayəti cənab Ezov nə ilə qarışdırıb? Nə üçün bu Ezova lazım olub? Aydın məsələdir, bəlkə, ona görə ki, tale bir də onu belə fürsətlə mükafatlandırmayacaq, sevimli gürcü

¹ Gürcü zərb-məsəli.

² Bax: Minasın 1722-ci il 9 dekabr tarixli məktubu.

³ Minas Pərvazyansın 1722-ci il 12 dekabr tarixli məktubu.

qardaşlarını təhqir etməyəcək. Necə də şirniklənməyəsən və ermənilər üçün Müqəddəs qoçaqlığı başa çatdırmağın belə xoşbəxt fürsətini əldən verəsən?!

Əgər bütün bunlar belə deyilsə, onda hələ başqa bir qəribə vəziyyəti - cənab Ezovun "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri" adlandırdığı kitabında həm çar İraklini təhqir etməsini, həm də vətəndaş Totlebenin hərəkətləri haqqında nağıl danışmasını hansı səbəb və məntiqlə izah etmək olar. Burda ümumi nə var? Böyük Pyotr, İrakli və vətəndaş Totleben arasında hansı əlaqə var? İş ondadır ki, cənab Ezov başı çıxmayan yerə başını soxur. Ondan soruşmaq lazımdır ki, nə üçün o, Böyük Yekaterina dövrünün şəxsiyyətini "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri haqqında" əsərinə yapışdırıb? Əgər yenə də elə həmin "Ac toyuq yuxusunda darı görər" zərb-məsəlini xatırlasaq, bunu çox asan izah etmək olar. Cənab Ezov üçün gürcü yalnız hədəfdir, çünki buna imkan verilərsə, gürcüyə qara yaxmaq üçün, o, özünü necə saxlasın? Bu məqsədlə Totleben cənab Ezov üçün gözəl və münasib şəxsiyyətdir və İraklinin xatırlanmasının özü bizim bu məşhur çar haqqında da nalayiq fikir söyləmək imkanı verir.

Hamıya məlumdur ki, Böyük Yekaterina türklərlə vuruşmağa başlayanda İrakliyə və İmeretin çarı Solomona, onlar da türklərə hücum eləsələr, pul və qoşunla kömək edəcəyini vəd etmişdi. Çarlar öz razılıqlarını sevinclə bildirmişdilər və Yekaterina Gürcüstana pul və general Totlebenin başçılığı ilə 4000 nəfərlik qoşun göndərmişdi. Totleben pul və qoşunla gəlmiş və imperatriçənin əmri ilə gürcülərlə birlikdə hərəkət etmək əvəzinə, türklər üzərində qələbə şərəfinin yalnız öz adına yazılması üçün onlardan ayrılmışdı. O, bir çox fitnə-fəsadla məşğul olmuş, həm İrakli, həm də Solomonla onların ləyaqətinə toxunan ədəbsizliklə rəftar eləməyə başlamışdı. Sonra imperatriçənin nəzərində özünə haqq qazandırmaq üçün döyüşdən bir gün əvvəl İraklini döyüşə yollamış, istər İraklinin özünü, istərsə də onun bütün xalqını biabır edərək Yekaterinaya yalan məlumat vermişdi. [48-49]

Bu Totleben necə adam idi, o özünü necə aparırdı, böyükdən kiçiyə hamını necə çapıb-talayırdı, gürcü çarları ilə necə kobud rəftar edirdi, öz cibini necə doldururdu və ona etibar edilmiş qoşunu ac-susuz və paltarsız qoyaraq necə saxlayırdı. Yazıkovun və Lvovun Rusiyaya göndərdikləri rəsmi məlumatları oxusaq, bunu aydın şəkildə görmək olar. Buna görə Totlebeni Gürcüstandan geri çağırmışdılar və onun yerinə general Suxotini təyin etmişdilər. General Suxotın Totlebenin hərəkətlərini və əməllərini imperatriçəyə elə bu cür də çatdırmışdı. Totlebenin necə adam olduğu həm də ondan görünür ki, o, pis və əxlaqsız davranışına görə öz vətənidən - Almaniya qovulmuşdu. Lakin hansı yollarla imperatriçə Yelizaveta Petrovnadan yalvar-yaxarla işə götürülməyə müvəffəq olmuş, ona general-mayor və korpus komandiri rütbəsi verilmişdi. Totlebenə həvalə edilmiş korpusun zabitləri onun satqınlığını və xəyanətkarlığını bilərək tutub hökumətə təhvil vermişdilər.

Rus hökuməti onu məhkəməyə vermişdi. Məhkəmənin qərarı ilə Totleben satqın və xəyanətkar hesab olunaraq ölüm cəzasına məhkum edilmişdi. Lakin bu cəza onun təhlükəli cani kimi Rusiyadan sürgün edilməsi ilə əvəz olunmuşdu və o, nə vaxtsa Rusiyaya gəlsəydi, hər kəsin onu öldürmək hüququ var idi.

Beləliklə, 1763-cü ildə Totleben sürgün edildi. Düz altı il Rusiyadan kənardə sərsəri həyat keçirdi və nəhayət, Böyük Yekaterina tərəfindən yalvar-yaxarla bağışlanılmasına müvəffəq oldu. İmperatriçə Totlebenin keçmişinin təqsirindən keçdi və Qafqaza gedən qoşunu ona tapşırırdı.

Baxın görün, o vaxtkı Gürcüstanın necə bir adamla əlaqəsi olub!

Rus rəsmi sənədlərinə görə, bu, ən alçaq, vicdansız adamı rüşvətxor, soyğunçu, satqın, yalançı və çuğulçu şahid kimi cənab Ezov gürcüləri yenidən mürdarlıqla ləkələmək üçün nümunə gətirir. Totlebenin gürcülər haqqında nə yazdığını cənab Ezov bizə belə nağıl edir: "Onlar, gürcülər hiyləgərlik və yaltaqlıqla özlərini hər yerə soxurlar, tamahkardırlar, öz mənfəətlərini güdürlər, qüsurları olduqca çoxdur və hər cür ləyaqətdən aşağıda dururlar. Görünür ki, [49-50] qorxaq təbiəti olan gürcülərdən qoçaqlıq və iş tələb etmək olmaz".¹ Cənab Ezov yalnız elə bunu istəyirdi, yoxsa, təkrar edirik, birincisi, söhbət Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələrindən gedən vaxt Totlebenin bu dəlili nəyə lazımdır və ikincisi də Totleben nə möhtərəm və etibarlı adamdır ki, yoxlamadan və araşdırmadan onun bu dəlilinə inanasan?! Hər bir namuslu adam nəinki belə şahidə istinad etməkdə özünü şərəfsiz hesab edərdi, hətta üst-başını bulamaq qorxusundan onunla münasibətdə olmağı da özünə eyib bilərdi. Aydındır ki, cənab Ezov bu halda "mərd adamdır".

VII

Totlebenin dili ilə cənab Ezovun bizə oxuduğu "mədhiyyə"dən sonra çar İrakli və onun müasiri Gürcüstan haqqında Ezovun özünün nağılı dinləyək. Məlumdur ki, İrakli Rusiyanın Gürcüstanı öz himayəsinə götürməsi haqqında Peterburqla danışıqlar aparırdı. Cənab Ezov bu barədə necə hoqqa çıxarıb? O, öz oxucularına belə deyir: "İrakli 1782-ci ildə yenidən Peterburqa Əlahəzrətin adına məktub göndərmişdi. Bu məktubda rus dövlətinin Gürcüstanı öz ali hakimiyyətinə qəbul etməsini xahiş edirdi. İrakli onu nəsillicə çar təsdiq eləməyi, Gürcüstanda katolikosun, yaxud ruhanilərin başçısının rütbəsini saxlamağı, düşmənlərdən

¹ Bax: Ezovun "Böyük Pyotrun erməni xalqı ilə əlaqələri" kitabı. XII fəsil, səh.15.

müdafiə üçün və Gürcüstandan ayrılan əyalətlərin istilasını üçün lazım olan 4000 nəfərlik rus qoşunu göndərməyi və nəhayət, qoşun saxlamaq üçün onu pulla təmin etməyi xahiş etmişdi".

Cənab Ezov özündən əlavə edir: "Beləliklə, rus sarayına özünə yox, İrana məxsus olan şeyləri təklif edirdi, özündə saxlamaq iqtidarında olmadığı Gürcüstan üzərində ali hakimiyyət təklif edirdi və buna görə də İranda malik olmadığı çar şərəfi istəyirdi."

Bütün bunlara izahat vermək artıqdır. Burada yalnız onun bütün mahiyyətini bürüyən hansısa qəribə arzuya mübtəla olmuş insanın hər cür həddi keçən özbaşınalığına diqqət yetirmək lazımdır. Cənab Ezovun fikrincə, o vaxtın Gürcüstanı İran şahlığının bir pristavlığı idi, çar İrakli isə pristav kimi idi! [50-51]

Cənab Ezovun mülahizələrinin əqli əlaqəsini və məntiqi ardıcılığını izləyin və sizin gözlünüz qarşısına qəribə bir mənzərə gələcək. O, əvvəlcə deyir: "Çar İrakli Rusiyaya özünə məxsus olmayan şeyləri, saxlamaq iqtidarında olmadığı şeyləri təklif edirdi!" Deməli, onun vaxtında bu sahiblik hüququ var idi, əgər olmasaydı, "olmayan şeyi saxlamaq iqtidarında olmadığı"ni təsdiq etməyin mənası yoxdur.

Bütün bunları müqayisə edin. Aydın olacaq ki, cənab Ezov başqasının inkar etdiyi şeyi sübut edir.

Bir də ona diqqət yetirin ki, cənab Ezov bir vaxtlar İrannın özünü qorxuya salan Gürcüstanın mütləqiyyətə əsaslanan çarını, çar İraklini ələ salır. Guya, o, "özünə məxsus olmayan şeyləri Rusiyaya verir". Gəncəni və Qarabağı Rusiyaya vəd edən və verən öz rahibi Minası isə demək olar ki, böyük şərəflə hörmət göstərir. Belə çıxır ki, Gürcüstan çar İrakliyə məxsus olmayıb, rahib Minası isə cənab alim Ezovun xətrinə dəyməsin, o vaxt heç də bu bədnam rahib Minasın yox, İran xanlarının hökmranlığı altında olan Gəncənin və Qarabağın taleyini həll edə bilər.

Gürcü zərb-məsəlində deyilir: "Toyuq da doyunca su içib gözlünü allaha dikir".

Əgər çar İrakli "ona məxsus olmayan şeyləri veribsə", deməli, bunlar onun varisi və oğlu Georgiyə məxsus ola bilməzdi. Onda necə olmuşdu ki, Rusiya çar İraklinin özünün bu varisindən Gürcüstanı qəbul etmiş və onunla müqavilə bağlamışdı?! Heç olmasa, məhz bu şərait cənab Ezovu tutub saxlamalı və başına ağıl qoymalıydı! Əgər Gürcüstan çarlıq olmasaydı, əgər onun hökmdarları çar adlanmasaydılar, onda ümumrusiya imperatoru qeyri-məhdud titulda olmazdı, yeri gəlmişkən deyək ki, "gürcü çarı" titulu da olmazdı. Deməli, Gürcüstanın çarlıq, onun hökmdarının isə çar adlandırılması hansısa bir uydurma yox, faktdır.

Cənab Ezov özünün həris arzusuna başısoyuqluqla uymasaydı, onun ümumrusiya imperatoru titulunun düzgünlüyünə qəsd etməyi lazımınca düşünmədən özünə rəva gördüyünü də fikirləşməzdik. O, sözlərinin mənasına heç olmasa, bir qədər diqqət yetirsəydi, "dilim məni necə də fəlakətə düçar etdi" deyərək qorxudan əsərdi. Lakin qoy bizim bu sözlərimizdən o əsməsin. Rus qanunlarında düşkünlüyə mübtəla olan adamın hərəkətlərinə güzəşt etmək üçün çoxlu səbəb var. Lakin fərz edək ki, həqiqətən də, nə Gürcüstan çarlıq olub, nə də onun hökmdarlarının çar adı olub. Fərz edək ki, [51-52] Gürcüstan nə çar İrakliyə, nə də Georgiyə məxsus olmayıb. Belə olan halda Rusiya Gürcüstanı öz himayəsinə bəs kimdən qəbul edib? Cənab Ezovdan bu haqda soruşsan, yaqın, məlum olar ki, Gürcüstanı Rusiyaya, deyəsən, erməni arxiyepiskopu İosif Arqutinski-Dolqoruki verir. Əlbəttə, o, bunu açıq-aşkar demir, ancaq Ezovun kitabını oxusanız, siz də bu nəticəyə gələcəksiniz.

Cənab Ezovun həmin gizli fikri bu fakt ətrafında üç-dörd səhifədə ələ bicliklə dolanır, sətirlər arasında ələ ustalıqla yeridilir ki, siz belə gözlənilməz bir nəticəyə gəlersiniz: yuxarıda adı çəkilən arxiyepiskop İosif böyük səy göstərmiş, Ağa Məhəmməd xana tabe olmağa hazırlaşan çar İraklini rusların kömək edəcəkləri ilə arxayın edərək bu işdən çəkəndirmiş, Rusiya tərəfindən heç bir xətər toxunmayacağına and-amanla inandıraraq rus qoşunlarına kömək etmək üçün onları dilə tutmuşdu. Bir sözlə, bu mənada nə edilmişdisə, bunda yalnız arxiyepiskop İosif Arqutinski-Dolqorukinin əli vardı!

Gürcüstanın Rusiyaya birləşməsi haqqında manifest elan ediləndə imperator Pavel öz təzə təbəələrini ordenlərlə, qrafliq və baronluq rütbələri ilə təltif etmək istəyərək bu adamların adlarının siyahısını ona gətirməyi Knorriinqə tapşırırmışdı. General Lazarev bu işə görə ona sual verən Knorriinqə belə cavab vermişdi: "Xaç ordeninə gəldikdə, mənim fikrimcə, knyazlar İqnati Tumanov, Darçi Bebutov və Solomon Arqutinski-Dolqoruki bu mükafata hamıdan çox layiqdirlər. Bütün yerli zadəganlar bizim aşağı rütbəli kəndlilərdən heç də yaxşı deyillər. Bəs kimi qraf və baron edəsən? Buna həm də əlavə etmək lazımdır ki, bəzi, ailələrdə qardaşların biri bizə sədaqətlidir, o biri isə qiyamçıların sırasındadır. Onlardan heç biri sarayda xidmət edə bilmir, çünki onların heç biri təhsil almamışdır. Yerli şahzadəni sadə kəndlidən ayırmaq çətindir".

Knorriinq və Lazarev mükafata 17 nəfər adam təqdim etmişdilər. Gürcülərdən knyaz Solomon Avalişvili, Suram murovu (hakimi) knyaz Yevgeni Abaşidze, knyaz Georgi Amilaxvari, sərdar (sərkərdə), knyaz İvan Orbeliani, sərdar, knyaz Georgi Sisiaşvili, saxlı-xusesi və eşikağası (hofmarşal, çarıca Mariya dövründə tapşırıq vermək üçün məmur), knyaz Aleksandr Makaşvili, Mdivan bəyi (hakimi), knyaz Sulxan Tumanov, knyaz Şanşe Eristov, eşikağası Aleksandr Çavçavadze, ninosmind mitropoliti Mixail, Bodbiysk mitropoliti İoann, arximandrit Yefimiya onların [52-53] arasında idi. Knorriinq əlavə edib deyir: "Mükafata layiq hələ çox adam var, lakin hamıdan çox, guya, onlar Rusiyaya səy və sədaqət göstəriblər."

Ezovun bu layiqli mükafatları necə yaddan çıxardığını, 17 nəfər gürcünü üçə endirdiyini və bunları da erməni elədiyini, həm də bununla bərabər, "guya, yerli şahzadəni sadə kəndlidən fərqləndirmək çətindir" deyərək fürsəti əldən buraxmadığını budur, görürsünüz.

Bax, erməni alimliyi elə bundan da ibarətdir. Erməni kitabsevəri tarixi faktlarla "nə qədər tərifəlayıq" rəftar edərsə, öz sözünü, guya, tarixi dəlillərini sübut edəndə də o qədər utanmazlıqla hərəkət edir. Onun elə bu cür fırıldığını bizim "Moambe" jurnalı da ifşa edir. "Cənab Ezovun həyasızlığı və azğınlığı gör nə dərəcədə böyükdür ki, o, bizə deyir: bu məlumatları mən, guya, arxeoloji aktlardan götürmüşəm, filan, filan nömrələrə, yəni, 529, 530, 531 və 532-ci nömrələrə baxın." Bu aktların birinci cildini açıyıq, on dəfə dalbadal oxuyuruq. Cənab Ezovun dediklərini tapa bilmirik. Sonra "Moambe" davam edib yazır: "Cənab Ezov bəs hardan bilir ki, yalnız ermənilər mükafata layiq olublar və şahzadələr kəndliyə oxşayırlar? Yalnız siz Ezovun "Gürcüstanın Gürcüstan olmaması, ancaq qədim Ermənistan olması" fikrini yada salanda bu tapmacanın cavabını tapa bilərsiniz".

Bu aldadıcı və lənətə gəlmiş düşkünlük elm adı altında pərdələnən cənab Ezovu yolundan azdırır və onu çərnləməyə məcbur edir. Həm də fikri hara yönəltməyi, bizimlə necə rəftar etdiklərini, məşhur erməni dəstəsinin və ondan ilham alan erməni alimlərinin, filosoflarının, Dellingerlərin, Qiasintlərin və professorların gürcüləri inadla və ardıcılıqla söydüklərini görmək üçün bizim dediyimiz sözlər kifayətdir. Öz böyüklükləri haqqında aləmə car çəkmək, bizə isə böhtan atmaq üçün onlar ləyaqətsiz, çirkin silahdan yapışaraq nələrə əl atmırlar və ermənilərin özlərində bizə qarşı kin və nifrət yaratmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Bununla belə, özləri isə qışqırıb aləmə car çəkirlər ki, XIX yüzillikdə, bu mədəni əsrdə bir xalqı başqa xalqın üzərinə qaldırmaq və s. ləpəsini qurd yemiş qozun qızıla tutulmuş qabığını xatırladan bu cür təmtəraqlı ibarələr isə həyasız hərəkətlərdir.

Bundan belə çıxır ki, bizi məzəmmət edən və gözümçixdıya salan onlar özləridir, onlar tərəfindən qalaya salın-[53-54] mışıq. Biz isə ya susuruq, ya da ki, müdafiə olunuruq. Belə çıxır ki, kimisə kiminsə üzərinə qaldırmaq, hücum etmək lazımdır, müdafiə olunmaq, zərbələri dəf etmək isə yaxşı deyil. Qoy onlar belə fəlsəfə ilə körpə uşaqları aldatsınlar, sağlam və yaşlı adamların isə ağzını yuma bilmirlər, insanda müqəddəs şəxsi ləyaqət hissini boğa bilmirlər. İnsan üçün ən qiymətli sərvət onun şəxsiyyətidir və əgər şəxsiyyəti söyən, təhqir edən adamı namuslu bir adam nəcib qəzəb hissi ilə məzəmmət etsə, heç kəs təəccüblənməz. Söhbət yaxın bir adamın əzab-əziyyətindən gedəndə ziyalılıq nəcib adama ipək yumşaqlığı gətirir və o, özünün şəxsi ləyaqətini müdafiə edəndə ona döyülmüş dəmir möhkəmliyi verir. Birinci halda yumşaqlıq yaxşı cəhətdir, ikinci halda isə qorxaqlıq və cəsarətsizlikdir. Birinci halda möhkəmlik zalımlıqdır, ikinci halda isə yaxşı cəhətdir.

VIII

Erməni savadlı kitabsevərlərinin nə üçün belə hoqqabazlıq etdiklərini anlamaq asandır. Bəzi rus yazıçıların da tarixi dəlillərdən nə üçün belə istifadə etdikləri bizi yalnız təəccübləndirir. Ermənilərin fiziki cəhətdən möhkəm və qüvvətli olmasını, kömək əldə etməsini və gələcəyin onlara məxsus olmasını sübut etmək üçün ruslar tarixi dəlillər gətirirlər və bununla ermənilərin həmin keyfiyyətlərinin danılmazlığını hamıya sübut etməyə çalışırlar. Ermənilər özlərinin bütün bu keyfiyyətlərini, guya, öz tarixləri ilə sübut edəblər və bu qabiliyyətli, zəhmətkeş, fiziki cəhətdən güclü xalqa kömək əlini uzatmamaqda, ona imkan verməməkdə və onun inkişafını ləngitməkdə, guya, biz kobud səhvə yol veririk.

Heç bir dövlət nə qədər kiçik olsa da, öz tərkibinə daxil olan özgə bir xalqın inkişafını gecikdirərkən nə fayda, nə də hörmət qazanmadığını deməyə ehtiyac yoxdur. Dünyada elə bir xalq yoxdur ki, o, yalnız azacıq mədənidirsə, heç olmasa bir tarixi olmasın və o, nə qədər böyük və qüdrətli olsa da, onu öz tərkibinə daxil edən dövlətə faydası olmasın. Əbəs yerə demirlər: "Əkilmiş və qəbul olunmuş şeyi tapdalama, çalış ki, o, inkişaf etsin." İstər ayrı-ayrı şəxslərin, istərsə də bütöv bir xalqın şəxsi qabiliyyəti və yaxşı keyfiyyətləri nə qədər çox olsa da, onları özgələrinin hesabına artırsan da, yenə də ağırlıq təşkil edəcək. Ona görə istər ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, istərsə də bütöv bir [54-55] xalqın qabiliyyətinin inkişaf etməsinə imkan verməmək böyük günahdır. Bir adamın yaxşı cəhətlərini və xidmətlərini başqasının adına yazmaq, əsl zəhmətkeşi kölgədə qoymaq, özgə əməyindən istifadə edənləri qabağa çəkmək, onu göylərə qaldırmaq az günah deyil. Hər kəsin yalnız şəxsi xidmətləri varsa, o, bununla fəxr etməlidir.

Təəssüf ki, "Peterburqskiye Vedomosti"də "Daşlar da fəryad edir" başlığı altında felyeton dərc etdirən cənab Vladimir Qolmstrem belə hərəkət etmir. Düzdür, bu, Rusiyada məzlum xalqları həmişə müdafiə edən qəzetlərdən biridir. Milliyyətindən asılı olmayaraq sağlam fikirli və insaflı adamın onun məsləkinə tam hörmətlə yanaşmaması mümkün deyil. Bu qəzet öz ləyaqətini göstərir, zəiflərin müdafiəsinə qalxır, yorulmadan müraciət edərək deyir ki, guya, dövlət nə qədər böyük və əzəmətli olsa da, onun gücü öz daxilində yaşayan xalqların eyniliyinə yox, həmrəyliyinə əsaslanmalıdır. Ona görə də dövlətin bütövlüyünün qurulduğu və üzərində dayandığı sementi yalnız məhəbbət və humanist rəftar təşkil edir. Hər kəsə - kiçiyə də, böyüyə də sərbəstlik verilməlidir və hər kəs Allahın ona verdiyi qabiliyyətlə, güclə, istedadla dövlətə xidmət etməlidir. Dünyada elə bir adam yoxdur ki, o, dövlət həyatı üçün yararlı olan hər hansı bir qabiliyyətə, yaxud istedadla malik olmasın. Ona görə də utanmayın, hər bir kəsə sərbəstlik verin, inkişaf etməyə, öz qabiliyyətini, öz xeyirxah keyfiyyətlərini inkişaf etdirməyə imkan verin.

Cənab Qolmstrem öz məqaləsinin əvvəlində, məhz bunu təbliğ edir və kim elə vəhşi və kobud olar ki, ona məhəbbətlə və sevincə əl uzatmasın və əməl edilmiş həqiqət və insanpərvərlik kimi, onun sözləri ürəyində dərin iz buraxmasın.

Cənab Qolmstrem deyir: həssas və tədbirli adamlar artıq çoxdan qarşılıqlarına məsələ qoyublar: "Biz Şərqə nə ilə gedirik? Cavab heç də yaxşı alınmayıb..." Lakin maddi həyatın göstərilməsi nöqtəyi-nəzərindən, deməli, zahiri mədəniyyət aləti ilə biz çox az təmin olunmuşuq və hələ texniki məsələlərimizin əksəriyyətindən baş çıxarmamışıq. Lakin biz rus xalqını çox çəkişmədən sağ-salamat çıxaran mənəvi qüvvələrin çoxluğuna minnətdar olmalıyıq. Böyük Pyotrun dövründə, bu coşqun dahinin özünün düşməne etdiyi zülmünün milli xarakterin möhkəmliyinin zəifləməsinə və xalq qüvvələrinin azalmasına gətirib çıxarmasından qorxmadığı bir vaxtda, yeri gəlmişkən deyək ki, bu, elə idi. Bu [55-56] cəhətdən rus torpağı o vaxt əl dəyməmiş bir məmləkət, yatmış bir şir idi. İndi isə elə deyil. Zaman dəyişib, xalqın mənəvi qüvvələrini qorumaq lazım gəlir. Onları rus həyatında əqli, mənəvi və fiziki cəhətdən daha möhkəm saxlayaraq artırmağa cəhd göstərmək lazımdır, çünki etiraf etmək acı olsa da, Uzaq Şərqdə mənəvi qüvvələr ehtiyatı o qədər də çox deyil.

Heç bir xalqla belə ədalətsiz rəftar etməyiblər, guya, ermənilərə olduğu kimi, ona belə böhtan atmayıblar. Erməni məsələsində həqiqəti tapmaq üçün öz nəzərlərimizi uzaq keçmişə, hələ, guya, "siyasi müdrikliyi" dərk etməyə və onun tərəfindən öz elmi baxışlarını korlamağa macal tapmayan arxeoloqlara, alimlərə və səyyahlara yönəltmək lazımdır. Lazımı dərəcədə cəlb edilməmiş cənab Qolmstrem deyir: "Daşlar da fəryad edir". Ararat yaylası hüduqlarına və ona yaxın yerlərə, Van gölü, Urmiya gölü, Ərzrum ətrafına, nəhayət, İrəvan quberniyasına və Qars vilayətinə səpələnmiş daşlar.

"Daşlar isə heç vaxt yalan danışmır".

Doğrudur, daşlar yalan danışmır, lakin etiraf edirik ki, "yaxşı hekayətçiye yaxşı da dinləyici lazımdır". Daşların yanında pis dinləyicilərin olduğunu aşağıda görəcəyik. Elə həmin cənab Qolmstrem məyus halda deyir: "Qayalardakı yazılar alovlu hərflərlə Assuriya və Babilistanın qədimliyi haqqında rəvayət danışır".

Görün, cənab Qolmstrem sonra nə deyir: "Bu yerləri 1893-cü ildə gəzib-dolaşan bizim asurişünas-arxeoloq Nikolski mühüm kəşflər etmişdir. Həmin yerlərdə tapılmış mixi yazılar xüsusi bir dildə yazılmış və Dəclə və Fərat çaylarının yuxarılarında, Van, Urmiya, Göyçə göllərinin ətraflarında yaşayan çoxlu tayfa haqqında hekayət söyləyir. Eramızdan əvvəl XI-X əsrlərin Assuriya abidələrində bu tayfa "nairi" adlanırdı. IX əsrin ikinci yarısında bir dövlət daxilində olan vaxt isə Urartu ölkəsi kimi onun adını çəkməyə başlamışdılar. "Ararat" yəhudi ismi də burdan əmələ gəlmişdir. Bu adlar isə bir-birinə tamamilə oxşardır. Həmin Urartu çarlığının mərkəzi əvvəlcə İrəvan ovalığında olmuş, sonra strateji mülahizələrə görə cənuba, Van gölünün şərqi sahillərinə köçürülmüşdü. Urartu çarlarının ölkəsi öz mədəniyyətini Assuriya - Babilistandan əxz etmiş, lakin dünya dövləti rolunu Assuriya çarlarından dəfələrlə uğurlu şəkildə iddia etmişdir. Assuriya çarı III Tiqlat Palasar dövründə, VIII əsrin birinci yarısında [56-57] mübarizədə üstünlük Urartu tərəfində olmuşdu. Assuriya padşahlığının bütün şimal hissəsi və qismən qərb hissəsi urartuluların əlinə keçmişdi. Mübarizə getdikcə zəifləmişdi və elə ola bilərdi ki, urartulular bütün o vaxtkı dünya üzərində ağılığı ələ keçirə və ümumdünya tarixinə başqa istiqamət verə bilərdilər. Lakin idarəetmənin dəyişilməsi və qüvvələrin gözlənilməz dərəcədə artması Assuriyanı xilas eləmişdi. Onun düşmənləri məğlub olmuşdular. Urartu çarı Ursa bütün şimalı və qismən qərbi Assuriyaya qarşı üsyana qaldırmış, lakin məğlub edilmişdi".

Bütün bunlardan başqa, cənab Nikolskinin sözlərinə görə, guya, yazılar şəhərlərin, sarayların yaranması, kanalların çəkilməsi və sair haqqında söhbət açaraq Urartu mədəniyyəti haqqında rəvayət söyləyir.

Qədim yazılar ya Assuriya, ya da Urartu çarlarının əmri ilə üstünlüyün kim tərəfində olmasından asılı olaraq həkk edilirdi. Bu qədim maddi-mədəniyyət abidələri iki mənşənin - vəhşi və daha insanpərvər mənşənin mübarizəsinin izlərini saxlayır. Birinci mənşə Assuriyanı, ikincisi isə Urartunu göstərir...

Elə həmin cənab Qolmstrem deyir: "Urartulular, birincisi, öz təsiri ilə şimaldan assuriyalıların - qərbə və cənuba, Suriyaya, Fələstinə, Misirə və ümumiyyətlə, şimal-qərbə vəhşi cəhətləri olan bir xalqın hərəkətinə mane olmaqla o vaxtkı bütün dünya mədəniyyətinə, deməli, bütün bəşəriyyətə böyük xidmət göstərmişlər. İkincisi, urartuluların dünyaya göstərdikləri o biri mühüm xidmət isə odur ki, onlar bir tərəfdən skiflərə və başqa şimal vəhşilərinə cənub-qərb mədəniyyətini tapdalamağa imkan vermir, Qafqaz tərəfdən onların yolunu kəsmir, digər tərəfdən isə köçəri xalqların dininin, islam naminə müharibə dininin yarandığı cənub çöllərinin köçərilərinin hücumlarının qarşısını alırdılar. Cənab Qolmstrem sözlərindən belə çıxır ki, urartulular lap qədimdən çoxsaylı, öncül, yüksək dərəcədə humanist, əzəmətli, mətin, sarsılmaz və fədakar bir xalq imiş və demək olar ki, bütün dünyanın müdafiəçisi və keşikçisi və az qala dünya tarixinin axınını dəyişdirən döyüşçülər olublar.

Bu cür xidmətləri olan millətin hələ qalıqları qalırsa, ona kömək əlini necə uzatmayasan, onu ayağa qaldırmayasan və bəşəriyyətin xoşbəxtliyi üçün ona yollar açmayasan!

Cənab Qolmstrem haqlıdır: əgər onlar hardasa mövcuddurlarsa, urartuluların qalıqları ilə başqa cür rəftar [57-58] etmək indiki insanlar tərəfindən böyük nankorluq və ədalətsizlik olardı. Cənab Qolmstrem təsdiq edir ki, bu xalqın qalıqları indi də var, lakin insanlar onlarla ədalətsiz və nankorcasına rəftar edir. Bədbəxtlikdən, guya, belə möhkəm, qabiliyyətli, fiziki cəhətdən qüvvətli və mənəvi keyfiyyətləri ilə güclü,

cəsur bir xalqı müdafiə etməmək və bütün Asiyanın xoşbəxtliyi və maarifi üçün mədəniyyətimizin bayrağını onun əlinə verməmək günahdır.

Sən demə, keçmiş Urartunun yerli sakinləri necə də yaxşı, tərifli xalq imiş. İndi gəlin soruşaq: cənab Qolmstrem kimin və nəyin xatirinə o qədər çox gopa basır, urartuluların məziyyətlərini və xidmətlərini qeyd edərək həddindən artıq kimi tərifləyir? Guya ki, mənşəcə urartuluların nəslə olan erməniləri. Belə bir gürcü zərb-məsəli var: "Dədəsi necədirsə, balası da elədir". Cənab Qolmstrem həm də deyir ki, urartulular çalışqan, mətin və cəsur, bütün bəşəriyyət qarşısında xidmətləri olan şöhrətli xalq olub, indiki ermənilər elə həmin tayfadan törəyiblər, onda aydın olur ki, urartuluların bütün məziyyətləri irsən ermənilərə keçib və onların tarixi dəlillərlə sübut olunmuş danılmaz xüsusiyyətlərini təşkil edir. Beləliklə, guya, ermənilər özlərinin mənəvi və fiziki möhkəmliyini və gücünü tarixən sübut ediblər və ona görə də, hətta başqaları hələ vəhşi olan bir vaxtda insanpərvər, fiziki cəhətdən sağlam olan belə güclü, özünü hələ çox qədim zamanlardan belə şöhrətli göstərən xalqa inkişaf yolunda hərəkətdə kömək etmək, yardım etmək lazımdır.

Lakin bu cür gülünc tarixin bu işdən xəbəri olmayan cənab Qolmstrem alovlandırdığı avamlığın nəticəsi olduğunu təsəvvürə gətirə bilməzsiniz. Cənab Ezov və cənab K⁰ urartulular adı altında hansı xalqın Avropa irsi olduğunu qəbul edildiyini bilsəydilər, urartulular haqqında belə tərifli fikir söyləməyə cənab Qolmstremə imkan vermək əvəzinə, onun əlini kəsərdilər.

Təsəvvürünüzdə gətirin, sən demə, urartulular gürcülərdir və bu halda cənab Qolmstrem ermənilərə dostunun alınına qonan və onu narahat edən milçəyi hürküdüb qaçıрмаq istəyərkən dostunun alınına daşla vuran sadələvh ayı xidmətlərini göstərir.

Cənab Qolmstrem yalnız erməniləri tərifləyib göylərə qaldırmağı və mədh etməyi, həqiqətən, istəsə də, hələ heç kəs onlara belə zərbə vurmamışdı. O, boş-boş danışdı! Cənab Qolmstrem qaş qayırdığı yerdə vurub göz çıxarmışdı. [58-59]

Bəli, cənablar, urartulular gürcülərin əcdadları olublar, gürcü xalqının əti ətindən, qanı qanından olublar. Qarınqulu adamlar kimi özgəsinin dadlı tikələrini qarmalayan və sanki özünün heç bir şeyi yoxumuş kimi, özgəsinin ən yaxşı paltarını geyinən və özgəsinin paltarını geyinməsə, lüt-üryan halda qalacağından qorxan həmin erməni dəstəsi isə bunun əksini deyir. Doğrudan da, ermənilər şəxsi məziyyətlərdən qətiyyənlə məhrum olmayıblar.

Urartuluların gürcülər olduğunu deməyə bizim əsasımız var. Bunu sübut etmək üçün biz iniltisi ermənilərdən ötrü göz yaşları axıtmağa və kədərlə "Daşlar da fəryad edir! Daşlar yalan danışmır!" - deyən cənab Qolmstremi qışqırmağa məcbur edən elə həmin daşları danışmağa məcbur edəcəyik.

Biz cənab Qolmstremə elə yerindəcə sübut edəcəyik ki, o, yalnız dilsiz-ağızsız daşların dili ilə yox, hətta hörmətli və canlı bir adamın dili ilə də səhv danışmağa cürət edir. O, cənab Nikolski ilə də belə rəftar edir. Nikolski, bəlkə də, cənab Qolmstrem dəlillərinə əsaslanaraq yalnız onun sübut etməyə çalışdıklarını yox, hər gün cənab erməni alimlərinin xəyalına gələn nəşə başqa şeylər də deyir. Təəccüblənirik ki, bu hörmətli rus asurişünası, arxeoloqu ilə elə rus yazıçısı da bu cür nalayiq rəftar etmiş və bu mövzu üzrə onun ehtiyatlı və əsaslı fikrini qəsdən, ya da bilməməzlikdən təhrif etmiş, həqiqətə nəminə məşhur erməni dəstəsinin yalanını başdan etmək üçün onun hörmətli adının köməyi ilə dəyişdirmişdir. Görünür ki, cənab Qolmstrem nəşə tələyə düşüb, aldadılıb. Buna görə də, ehtimal ki, o, hörmətli "Peterburqskiye Vedomosti" qəzetini də aldadıb və beləliklə də, bu qəzeti fırıldaqçılıqda özünə şərikin edib. Əvvəllər deyirdik ki, bu qəzet öz ləyaqətini göstərir, zəiflərin müdafiəçisidir, məhdud dairədə qarşılıqlı yolverilməzliklə vaxt keçirmir, əksinə, hamıya - kiçiyə də, böyüyə də haqq qazandırır və onun bu cür insanpərvər və humanist fəaliyyəti, ümumiyyətlə, onu yalandan və dedi-qodudan qorumağı hər bir vicdanlı adamın öhdəsinə buraxır. Bu cür müqəddəs bir işdə yalan və uydurma vasitəsi ilə öz məqsədinə çatmaq daha rüsvayçı və iyrenc bir şeydir. "Qulaqları olan eşidir, həm də hiss edir". Biz dərinədən təəssüflənirik ki, bu namuslu qəzetə erməni alimlərinin yazdığı gəlməyib və onu belə praktiki mülahizə ilə aldadıblar: əgər hiylə baş tutsa, çox gözəl, baş tutmasa isə qəzetin yalanını [59-60] tutmaq onların nə işinə qalıb?! Və cənab Qolmstrem onlar çox da kədərlənməyəcəklər: Onların nə işinə qalıb, tək öz gəsinin əlləri ilə başqasının xeyri üçün özünü oda vurmaq mümkün olsun. Erməni alimləri üçün başqa cür necə tanınsan. Başqasının şəxsiyyətini gözləmək və insanın təmiz adını qorumaq bu məqsəd üçün onlara yaraşır mı? Onların ticarət etikası kitabında belə qayda qoyulmur.

IX

"Daşlar da fəryad edir! Daşlar yalan danışmır!" - cənab Qolmstrem alovlu-alovlu qışqırır! Əgər məzmunun özündə tam həqiqət olsaydı və bu ləpəsiz boş qoz qabığını xatırlatmasaydı, bu təsiredici sözlər necə də ucadan deyilərdi, insan ürəyinin simlərində onlar necə yüksək tonla cingildəyərdi. Guya, doğrudan da, həqiqət uğrunda əzab çəkən və ürəyi yanan cənab Qolmstrem döşünə döyərək inandırmağa çalışır ki, dünya qarşısında xeyli xidmətləri olan, lap qədimlərdən yüksək məziyyətləri və qəhrəmanlıqları ilə şöhrət tapan urartulular ancaq ermənilərdir və deməli, şöhrətli urartuluların əti ətindən, qanı qanından olan indiki ermənilər

uzaq keçmişin tarixi məlumatlarına görə, onların qüvvətli fiziki və mənəvi qüvvələrinin varisləridir. Urartuluların erməniləşməsi haqqında daşlar fəryad edir, daşlar isə yalan danışır.

Baxaq görək, bu, indi cənab Qolmstrem xəyalına gəlmiş kimdir?

Elm adamları arasında ən qədim dövrlər tarixinin bilicisi hesab olunan və bizim əvvəldə adını çəkdiyimiz Fransua Lenorman mixi yazıların, xüsusən də, Assuriya-Babil yazılarının nüfuzlu tədqiqatçısıdır. Cənab Qolmstrem inandırmasına görə, ermənilərin xeyrinə fəryad edən, əlbəttə, elə həmin mixi yazıları həmin məşhur Lenorman diqqətlə tədqiq edib.

Ermənistanın qətiyyətinə etnoqrafik termin yox, coğrafi termin olmasını və bu adın ilk dəfə Əhəmənilər dövründə, yəni, bizim eradan əvvəl VII yüzilliyin sonlarında çəkilməsini, məhz o da təsdiq edir. Assuriya yazılarını, eləcə də, yerli mixi yazılarını "Nairi", sonralar isə "Urartu" ölkələrinin ümumiləşdirilmiş adı ilə, orda yaşayan tayfaları isə urartulular adlandırdıqları həmin yerlərdə o vaxt hələ ermənilərin, yəni, qaykanların adını çəkən də yox idi. Qaykanlar, qayoslar (ermənilər) Urartuya eramızdan [60-61] əvvəl VI əsrdə gəlirlər, urartulular haqqında rəvayət söyləyən mixi yazılar isə daha əvvəlki dövrün məhsuludur, çünki ən sonuncu yazı eramızdan əvvəl IX əsrə aiddir.

Aydındır ki, eramızdan əvvəl IX əsrdə yazılmış mixi yazılar daha gec, təxminən üç əsrdən sonra meydana çıxan xalq haqqında rəvayət danışa bilməz. "Daşlar fəryad edir", düz deyilmi, cənab erməni alimləri, savadlıları! Fəryad etməyə fəryad edirlər, lakin "qulağınızın qapılarını onlar üçün siz bağlamısınız!"

Öz sinələrində daşlar qərəzsiz və düzdün rəvayətlərini əks etdirən vaxtı və hələ ermənilərin adı çəkilməyən bir vaxtı, hətta bu IX əsrə də bir kənara qoyaq. Sonralar "Urartu" adı ilə tanınmış "Nairi" ölkəsinin adı hələ Assuriya çarı Salmanasar və daha sonralar Tiqlat-Palasar dövründə (I Salmanasar eramızdan əvvəl XIV əsrdə, I Tiqlat-Palasar isə XII yüzillikdə çarlıq etmişdilər) bəzi yazılarda çəkilir.

Bütün bunlardan sonra cənab Qolmstremdən bunu soruşmağa əsasımız var, ya yoxdur: Bu mixi yazılar, onun dəlil kimi gətirdiyi daşlar ermənilərin yalnız altı-yeddi yüz, ən azı isə üç yüz ildən sonra urartuluların yerli sakin olduqları və ermənilərin gəlişindən altı-yeddi əsr əvvəl assuriyalılarla mübarizə apardığı həmin ölkədə peyda olduqları vaxt hansı möcüzə ilə ermənilər haqqında rəvayət söyləyə bilirdilər? Və əgər artıq onların, urartuluların ümumdünya tarixində bir xidmətləri varsa, xarakter möhkəmliyi, mədəniyyəti ilə fərqləniblərsə, fiziki və mənəvi qüvvə göstəriblərsə, bu heç də ermənilərin şöhrətlənməsi və təriflənilməsi göylərə qaldırılması üçün yox, əlbəttə, öz şöhrətləri naminə olub.

Aydındır ki, iniltisi, guya, cənab Qolmstremi yandıran və onun dediyinə görə, mənşəyi IX əsrdən gec olmayan mixi yazılar ermənilərin urartululardan əmələ gəlməsinin sübutu olmalıdır və bu halda erməni filosoflarının və Dellingerlərinin ermənilər haqqında söhbət açdıqları bir vaxtda daim rast gəldiyimiz bu cür elmi yüngüllük görürük.

Lenorman deyir: "Filologiya dilçilik adlanan cəbrdir, bu əzəmətli və yüksək vasitə qədim etnoqrafiyanın bərpəedicisidir". Bu, məhz Bibliyanın "toqorma" adlandırdığı və Qayosun oğlanları ilə heç bir əlaqəsi olmayan yerli əhalidir.

Bu, bizə sübut edir ki, Ermənistan adlanan ölkənin yerli əhalisi eramızdan əvvəl VII əsrin sonuna qədər gürcülərin və bəzi indiki Qafqaz xalqlarının aid olduğu qohum [61-62] tayfalarıdır.¹ Mixi yazıların, indiyə qədər "van" adı ilə məlum olan yazıların böyük hissəsinin artıq daşlarda həkk olunduğu bir vaxtda həmçinin İezekiil də Ermənistanın yerli əhalisini "toqorma" adlandırır.

Lenorman lap aydın sübut edir ki, urartulular və alardulular sinonimdir. Lenormandan başqa, onun özünün istinad etdiyi məşhur ingilis alimi Raulinson da həmin şeyləri sübut edir.

Urartuluların alardulularla bu cür oxşarlığından Lenorman öz dəlillərini belə əsaslandırır ki, urartuluların dili və mixi yazılar qətiyyətinə erməni yox, alardu dili və yazıları adlandırılmalıdır. O, sübut edir ki, nə bu dilin, nə də bu xalqın erməni dili və xalqı ilə heç bir yaxınlığı yoxdur. Lenorman əlavə edir: "Raulinson deyir ki, "alardu", "Araruda"nın sadə variantıdır, çünki qədim farslar həm "l", həm də "r" hərflərini eyni cür tələffüz edirdilər. "Ararudi"dən "Ararat"a qədər, burdan da Assuriya yazılarında adı çəkilən "Urartu"ya qədər kiçik bir məsafə var.

Lenorman buna əlavə edir: "alardular (iverlər) bizim yuxarıda adını çəkdiyimiz və Ermənistanda mixi yazılarını saxlayan, məhz həmin köhnə irqi təmsil edirlər. Bu ad-sinonimləri yadda saxlamaq lazımdır, çünki bu, aşağıda bizə lazım olacaq".

Lenorman deyir: "Bizim fikrimizcə, Ermənistanda mixi yazıların dili ilə (o, cənab Qolmstrem in xatırladığı mixi yazıları nəzərdə tutur) gürcü dilinin çox oxşarlığı var... Gələcəkdə mənim əsl tədqiqatım yara-

¹ Yəqin ki, Lenorman tuşo-pşavo-xevsurları, svanları, minqrelləri, lazları nəzərdə tutur, çünki onların hamısı gürcü xalqına məxsusdur. Biz bunu əsaslı surətdə deyirik, çünki Lenorman elə həmin məktubda sübut edir ki, "Urartu" xalqlarının hamısı bu və ya digər qohum mənşənin xalqlarıdır və çünki o, gürcülərin adını da, həqiqətən, onların sırasında çəkir. Onda aydın olur ki, o, başqasına, xüsusən də, onun dediyinə görə, urartulularla heç bir ümumi əlaqəsi olmayan erməni tayfasına yox, kartveli xalqına məxsus olan, məhz indiki Qafqaz xalqlarını nəzərdə tutur.

nan vaxt bu cür oxşarlığın çoxlu təkzibedilməz dəlillərini verməyi ümid edirəm. Hələlik isə sizə ismin hallandırılmasına əsaslanan [62-63] qəti sübutu təqdim edirəm".¹

Burda Lenorman, hətta hər şeydən şübhələnməyə böyük həvəslə qələbə çalanlardan hər cür şübhələnmək həvəsini öldürən heyranedicisi misallar gətirir və axırda əlavə edir ki, böyük Ejen Burnufun tədqiqatı Ermənistanın mixi yazılarının dilinin və gürcü dilinin eyni olduğunu sübutunu gücləndirir.

Lenorman deyir: "Mixi yazıların dilinin qaykan dili ilə qətiyyətlə heç bir, hətta uzaq oxşarlığı da yoxdur. Bu yazıları pozan və bizim eradan əvvəl altı əsr ərzində Ermənistanda hökmranlıq edən həmin xalqın nə mənşəcə, nə də dil cəhətdən ermənilərlə, qayoslarla heç bir qohumluğu yox idi.

"Qayoslar Van yazıları artıq mövcud olan vaxt, yəni, bu yazıları pozan, Nineviyanın çox güclü hökmdarları ilə (assuriyalılarla) və Babilistanla əsrlər boyu fasiləsiz müharibələr tərəfindən zəiflədilmiş həmin xalq" (Urartu) şimala tərəf, yəni, qədimlərdə İveriya adlandırılan, indi isə Gürcüstan deyilən həmin yerlərə çəkilib gedən vaxt Ermənistanla gəliblər".

Beləliklə, Lenormanın yazdığına görə, ermənilər urartuluları nahaq yerə öz adlarına çıxırırlar, keçmiş Böyük Ermənistanı nahaq yerə özlərinin çox qədim vətənləri hesab edirlər və urartuluların hər hansı bir qəhrəmanlığı və məziyyətləri kiməsə irsi yolla keçibsə və kimsə onlarla fəxr edə bilirsə, bunlar, deməli, heç də ermənilər yox, yalnız gürcülərdir.

Lenormanın həmin tədqiqatı üzə çıxan kimi bu erməni kitabsevərləri üçün yaxşı olmayacaq.

Lazarev institutunun professoru, mərhum İlya Serebryakov öz məqalələrinin birində yazır: "Lenorman nəinki ermənilərin və gürcülərin qohum mənşə olması haqqında hər cür fikri aradan qaldırdı, hətta əhəmənilərə qədər Ermənistanın öz ərazisini ölkədən götürüb həmişəlik gürcülərə calaşdırdı. Bu vəziyyət professor Patkanovu o qədər qəzəbləndirdi ki, o, on üç il sakitləşə bilmədi və nəhayət, "yaxşı bir şey uydurub tapa bilməyəndə" böyük məharətlə öz gəsinin zəhmətini mənimsədi, faktlara yalan izahat verdi və bununla gürcü salnamələrinin özünü də məhv etmək fikrinə düşdü".[63-64]

Erməni aliminin bu cür hərəkətinə təəccüblənmək mərhum Serebryakovun nəyinə lazım idi? Bu əxlaqsızlıq təzə deyil, hələ qədimdən erməni savadlılarına xas olan cəhətdir. Biz bu məqalədə ona çoxlu nümunə gətirmişik. Bəlkə də, bu mövzu barədə danışanda biz gürcüləri bu cür uzaqgörənlikdə şübhə altına alırlar. İndi Lenorman və Henrix Raulinson kimi şahidləri dinləyək və görəcəyik ki, öz gəsinin malını dəyişdirmək və mənimsəmək, abidələr üzərindəki yazıları pozmaq və qaşayıb təmizləmək, başqasının yerlərini tutmaq və sair başqa xasiyyətlər lap qədim vaxtlardan ermənilərin keyfiyyəti olub və lap qədimdən də onlar bu cür hoqqabazlıqla məşğul olublar.

Lenorman deyir: "Yuxarıda misal gətirilən faktlar əsasında Henrix Raulinsonun "Urartu dilinin indiki qayos dili ilə heç bir qohumluğu yoxdur" sözlərini deməyə məcburam. Frigiyadan gəlmiş qayoslar Frigiyadan Şərqrə doğru uzanan yüksək yerləri tədricən tutmuş və burdan qədim urartuluların bir hissəsini sıxışdırıb çıxarmış, bir hissəsini isə həzm etmiş və onların adlarını, etiqadlarını, dilini, əfsanələrini özlərininki ilə əvəz etmişlər."

Özgə adlarını, dillərini, əfsanələrini və s. özlərininki ilə əvəz etmək, sən demə, lap qədim zamanlardan ermənilərin adi adəti imiş. "Adət isə adamın ikinci xasiyyətidir". Lenorman özünün elə həmin əsərində deyir ki, ermənilər Torqomos mənşəyini nahaq yerə öz adlarına çıxırırlar. Həm də onlar bunu niyə də etməsənlər: axı, bunun üçün heç bir xərc tələb olunmur, bu, müftə verilir!

Urartu adı ilə mixi yazılarına görə məşhur olan dağlıq ölkə hələ bizim eradan əvvəl 721-ci ildə gürcü tayfasının məskəni olduğunu və urartuluların gürcülərə qohum millət olduğunu təkcə Lenorman demir. Qədim tarixin başqa bir böyük bilicisi və tədqiqatçısı Maspero deyir: "Dəclə və Fərat çaylarının öz mənşələrini götürdükləri dağlıq ölkədə (Urartu) hələ Assuriya çarı Sarqon dövründə (721-ci il) müasir ermənilərdən tamamilə fərqlənən və gürcülərə qohum olan yalnız bir tayfa yaşayırdı". Lenormanın belə nəticəyə gəlməsi isə Seys və Quiarin elmi əsərlərində çox gözəl sübut olunmuşdur. Elə həmin Maspero deyir: "Onların (urartuluların) mənşəyinə gəlincə isə bu, qaranlıq məsələdir". Bəzi alimlər onları Ermənistanda, Araratın ətəyində, Dəclə, Fərat və Kür (Kir, Kura) çaylarının yuxarı axını boyu ilk dəfə görünən, şimaldan, ya da şərqrədən gələn [64-65] mühacirlər hesab edirlər, başqaları isə onları uzaq cənubun, Ərəbistan yarımadasının ilk sakinlərinə aid edirlər.

Beləliklə, cənab Qolmstrem "Daşlar da fəryad edir!.. Daşlar yalan danışmır!" - deyə ucadan və hədələyici qışqırığı, sən demə, süni surətdə şişirdilmiş boş sözlərdir, ermənilərdən ötrü onun iniltisi isə özündən sonra yalnız külü və tüstüsü qalan sadəcə atəşfəşanlıqdır. Belə çıxır ki, insan istəsə, öz sözlərindən və "fəryad edən daşlar" kimi etibarlı və şübhə doğurmayan şahidlərdən imtina etməyə özünü məcbur edə bilər. Bu, erməni aliminin başına gəlib, aydındır. Bu cür fırıldaqçılar erməni alimlərinin adicə xəstəliyidir. Axı, elə adamlar var ki, onlar üçün "adət edilmiş dərd adət edilməmiş şadlıqdan yaxşıdır". Lakin "Daşlar da fəryad edir!.. Daşlar yalan danışmır!" - deyə belə söylə, belə qızğın surətdə aləmə car çəkənlərin elmlə bu cür rəftar etmələri çox pisdir. Daşların iniltilərini və onların təkzib oluna bilməyən faktlarını ələ salmaq harda eşidilib. İstər-istəməz

¹ Unutmayaq ki, burda Lenorman pozulan Urartu mixi yazıları haqqında danışır.

deyəcəksən: "Ey həyat, sənın mahiyyətin nədədir, sənın qanunun nədədir. Nə üçün sən bizi oyuncaq kimi oynadırsan?!"

X

Cənab Qolmstrem daşları yalan danışmağa məcbur etməklə kifayətlənmiş. Daş cansız əşyadır, özünü müdafiə edə bilmir, "nə üçün sən mənim sözümü, mənim rəvayətimi dəyişdirmisən, başqa şəkllə salmışsən, nə üçün sən həqiqət əvəzinə məni yalan danışmağa məcbur etmişsən?!" - deyər təqsirləndirmək iqtidarında deyil. İş ondadır ki, cənab Qolmstrem canlı adamın şahidliyi ilə də elə o cür rəftar edir. Cənab Qolmstrem canlı şahidin belə hərəkəti ona bağışlamayacağından, başqalarının onu ifşa edə biləcəyindən çəkinmir. Bu təmtəraqlı cümlələr müəllifi cənab Nikolskinin fikrində olmayan yalan-palanları da ona aid edir. Əksinə, cənab Nikolski cənab Qolmstremın onun adından danışdıqlarının tamamilə əksini deyir və sübut edir.

Cənab Qolmstremın sözlərindən görünür ki, guya, cənab Nikolski ermənilərin urartululardan əmələ gəlməsini təsdiq edir. Axı, cənab Nikolski erməni savadlısı deyil və deməli, onun sübutunun xüsusi əhəmiyyəti var. Gəlsənə, cənab Nikolskinin özündən soruşaq: Cənab Qolmstremın ona aid [65-66] etdikləri düzdürmü?

Bax, cənab Nikolski bunu "iniltisi cənab Qolmstremi belə vaxtsız alışıdırıb-yandıрмаğa" məcbur edərək ona: "Van mixi yazıları danılmaz dəlillərə görə eramızdan əvvəl IX əsrin sonuna və VIII yüzilliyin birinci yarısına aiddir" dedirdirən, məhz bu daşlar barədə yazır.

Görünür ki, o da bu yazılarda adı çəkilən xalqların ermənilər olmadığı fikrindəndir, çünki VIII əsrin sonuna kimi, yaxud daha doğrusu, bizim eradan əvvəl VI əsrin başlanğıcına qədər ermənilərin Van ətrafında heç izi-tozu da yox idi. Bu, hal-hazırda elm adamları tərəfindən də qəbul olunub və hətta erməni professoru Patkanov başqa çıxış yolu tapmadığına görə istər-istəməz bunu mətbuatda da deyib.

Cənab Qolmstremın avamlığının bir nümunəsi və bilikli adam və ciddi tədqiqatçı kimi cənab Nikolskinin cənab Qolmstremın onun boynuna zorla qoyduğu "yalan danışa" bilmədiyinin sübutu budur. Cənab Nikolski Van daşları əsasında ermənilərin urartulularla oxşarlığını mümkün hesab edibsə, o, bu daşların yalnız üç yüz ildən sonra baş verən hadisələr haqqında da şahidlik edəcəyini mütləq mümkün hesab etməli idi. Hələ heç kəs daşların bu cür qabiliyyəti haqqında, onların gələcəyi xəbər verməsi haqqında eşitməyib və ehtiyatlı və mötəbər alim, məşhur cənab Nikolskiyə belə cəfəngiyatı aid etməyə biz necə cəsarət edərək?

Cənab Nikolski deyir: "İndiyəcən hələlik bu dili (Van yazılarının dilini) aid edə bilmək mümkün olan qohum ailə tapmağa müvəffəq ola bilməmişik. O, nəşə tamamilə təcrid olunmuş bir şeyi göstərir. Gürcü dilinə oxşar bəzi tək-tək şəkillər qohumluq əlaqəsinin müəyyənləşməsinə, bu qohumluğun mümkünüyü bu yazıların demək olar ki, bütün tədqiqatçıları tərəfindən qəbul olunsa da, hələ haqq qazandırmır. Təəssüf ki, Qafqaz dilləri, xüsusən də, gürcü dili müqayisəli şəkildə mükəmməl öyrənilməyib, hər halda, bu suala daha qəti cavabı yalnız gürcüsünas dilçilərdən gözləyə bilərik.

Biçməkdən qabaq on dəfə ölçən əsl doğruçu alimə yaraşdığı kimi cənab Nikolskinin faktlarla necə təmkinlə və ehtiyatla rəftar etdiyini görürsünüz. Görürsünüzmü, cənab Nikolski urartuluların gürcülərlə qohumluq əlaqəsi haqqında suala qəti cavab verməsə də, həm də demir ki, urartuluların ermənilərə qohumluğu çatır. Cənab Nikolski [66-67] urartuluların ermənilərlə qohumluq əlaqəsinə, hətta uzaqdan da işarə etmir. Onda cənab Nikolskinin ermənilərin urartululardan əmələ gəldiyini sübut etməsini cənab Qolmstrem bəs hardan götürüb? Qoy bizim bu sualımıza cənab Qolmstrem, ya da ki, erməni kitabsevər savadlıları cavab versinlər. Həm də bunda hələlik heç bir fəvqəladəlik yoxdur.

Cənab Nikolskinin adının əbəs yerə xatırlanmasının və cənab Qolmstremın onun boynuna yalnız şahidlik qoymasının daha inandırıcı nümunəsi budur.

Cənab Nikolskinin öz hörmətli adının bu cür xatırlanmasına etiraz etmədiyinə təəccüblənirik. Bu, yenə də qismən aydındır: işgüzar adamın öz adının kim tərəfindən və nə vaxt əbəs yerə çəkildiyinə fikir verməyə vaxtı yoxdur. Təəssüf ki, cənab Qolmstremın cəsarət elədiyi yalan istinad dəmdəməki erməni alimi kimi yox, öz işinin həqiqi bilicisi cənab Nikolski kimi hörmətli alimin tamamilə bilməməzlikdə, avamlıqda əsassız günahlandırılması ilə nəticələnir.

Burda elmin özü və onun xeyri, müəyyənləşməsi, öyrənilməsi lağa qoyulmuşdur. Bəs kimin adı ilə? Cənab Nikolskinin adı və dəlili ilə! Bu, bağışlanılmazdır, ədəbsizlikdir. Cənab Nikolskinin özünü dinləyərk və bunu ayırd edək:

"Urartu ölkəsi Assuriya və Babilistan mənbələrinə görə, onlarda "Nairi" ölkələri adlandırılan daha geniş bir ölkənin hissəsi idi... Elmdə bu xalqların qəti anlayışı və dəqiq adı hələlik müəyyən olunmayıb, lakin Lenormanın və Qommelin fikrincə, onları alarudular adlandırmaq olardı..." "Əgər indiki gürcülər ona (alorudu millətinə) aid deyillərsə, onu Kiçik Asiyanın və Zaqafqaziyanın indiki sakinləri arasından tamamilə yox olmuş hesab etmək lazımdır".¹

¹ Bax: Şərqi qədim abidələri. I cild, səh.389, Nikolskinin məqaləsi.

Görünür, cənab Nikolskinin fikrincə, indiki gürcüləri, ya da daha mövcud olmayan onlara qohum xalqları urartuluların gələcək nəslə (onlar isə alarudulardır) qəbul etmək lazımdır.

Urartuluların erməni olması haqqında cənab Nikolskinin dəlili bunda nədə görünür? Əksinə, cənab Nikolskinin yuxarıda nümunə gətirilmiş sözləri, cənab Qolmstremın onun [67-68] adından utanmadan və laqeyd şəkildə danışarkən - guya, bunda heç bir pis və qəbahətli şey yoxdur - nəzakətsizliklə zorla onun boynuna qoyduğu şeylərin aydın və qəti inkarı deyilmi?

Bir də təkrar edirik: Öz kefi istədiyi kimi belə hörmətli, ehtiyatlı alimin boynuna yalan qoymaq və onu ələmə car çəkmək ayıb və bağışlanılmaz şeydir. Elmə və Nikolskiyə hörmətsizliklə yanaşmağa cənab Qolmstremi nə məcbur edib?

"Daşlar da fəryad edir!.. Daşlar isə yalan danışmır!" Daşlar yox, cənab Qolmstremın düşünülməmiş hərəkəti fəryad edir.

Daşlar yalan danışmır, cənab Qolmstrem isə riyakar kimi, guya, təhqir edilmiş həqiqətin cingiltili simlərini çalaraq və tapdalanmış həqiqət üçün yalançı göz yaşları axıdaraq döşünə döyüb səhv danışır. Komediya səhnədə yaxşıdır, lakin həyatda bizim qarşımızda cındırın ürək bəhanəsi ilə yanacağına ümid edərək ürək əvəzinə onu yandırır. Bu cür komediya yalnız ürəyi həyəcana gətirir. Cənab Nikolski alorudu tayfasına məxsus olan xetlərin Kiçik Asiya Suriyasında ən böyük və qüdrətli, öz böyük mədəniyyətini yaradan və Misirin və Suriyanın cəsərtli rəqibi olan xalq olduğunu, aloruduların, ehtimal ki, urartu xalqı olduğunu, "Ararat" sözünün "Urartu" sözündən əmələ gəldiyini, yalnız "r" hərfinin "l" hərfi ilə əvəz edildiyini deyərək bir az da irəli gedir.

Maspero da sübut edir ki, "xetlər" mosox adı ilə məşhur olan tubalılara qohumdur, tubalılar və mosoxlar isə gürcü kimi qəbul olunub. Xetlər ölkəsi, Maseronun yazdığına görə, qədim dünyanın iki əsas dövləti - Xaldey və Misir arasındadır və buna görə də o, çox çəkmədən Şərqi ən varlı bazarlarından biri olub. Bu xalq yüksək inkişaf etmiş mədəniyyətə malik idi, öz mədəniyyəti və çiçəklənən sənayesi vardı. Maspero deyir: "Demək olar ki, bu xalq haqqında bildiyimizin hamısı Misir və Assuriya mənbələrindən götürülmüşdür, çünki onun abidələri çox azdır və az məlumdur. Misir hərflərindən tamamilə fərqlənən qədim heroqlif hərflərlə yazılmış yazılar indiyə qədər onları araşdırmağa çalışan alimlərin diqqətini o qədər də cəlb etmir."

Yalnız Nikolski və Maspero xetlərin və gürcülərin qohum tayfa olması fikrində haqlıdırsa, biz burda bir qədər dayanacağıq, çünki ola bilər ki, bu haqda danışmaq üçün [68-69] başqa imkan tapmayaq, ona görə ki, xetlər kimi gözəl bir xalq haqqında bu günə qədər ədəbiyyatımızda məlumat olmayıb.

Xetlər, yaxud başqaları onları adlandırdıqları kimi, qittlər çoxsaylı, böyük mədəniyyətli, tarixdə böyük əhəmiyyəti olan xalq olublar. Onlar haqqında danışmağa ehtiyat edirik və cənab erməni savadlı kitabsevərlərinin və K⁰-nın (amkarın) başqa şeyi qamarlamaması - özlərini xetlər kimi qələmə verməmələri üçün ehtiyat edirik və beləliklə, onlar öz adətleri üzrə, başqa donu girərək aləmin gözü qabağında lovğalanıb "görün, biz necə olmuşuq!" - deyirlər. Lakin "heç kəs canavarların qorxusundan öz qoyun sürüsünü məhv etmir." Onda biz də öz ağzımızı yummayaq.

İngilis alimi R. Anderson deyir ki, Avropa mədəniyyəti öz mənbəyini xetlərin, ya da həmin qittlərin mədəniyyətindən götürüb və Avropa onlara minnətdar olmalıdır, "çünki yunan mədəniyyəti də öz mənbəyini qitt istilaçılarından götürüb". Kiçik Asiyanın çox yerlərində adam indi itib gedən, vaxtı ilə parlaq mədəniyyətin izlərinə rast gəlir. Eyyukda, Kiçik Asiyada şimala, Qara dənizə axan Qalisa çayının yaxınlığında nəhəng kub şəklində daşları olan böyük qitt sarayının divarlarının xarabalıqları indiyə qədər də gözə çarpır. Ora gedən yolu daşdan yonulmuş şirlər, əsas giriş qapısını isə üzərində sfinkslərin yonulmuş qabarıq təsvirləri olan iri qranit qayalar qoruyurdu. Çoxlu memarlıq detalları bu sarayın Misir incəsənəti ilə oxşar olduğunu göstərir. Binanın özü Babilistan sarayları kimi süni torpaq tərəsi üzərində tikilib. Güman edirlər ki, bu, "Suriyanın yandırıcı günəşinin Oranqa dərəsini çox qızdırdığı "vaxt" Kodet (xetlərin paytaxtı) çarlarının getdikləri yay sarayı olub. Mütəxəssis heraldiklər Almaniyanın, Rusiyanın və Avstriyanın ikibaşlı qartalının qittlərin itib gedən incəsənətindən və simvolizmindən əmələ gəldiyinə təəccüblənməlidirlər.

Şübhəsiz ki, onun təsviri qitt abidələrində üstünlük təşkil edir, daha sonralar o, türk-osmanlı padşahları tərəfindən mənimsənilib, səlib müharibəsində iştirak edən adamlar tərəfindən Avropaya gətirilib, alman imperatorlarının embleminə çevrilib, bunlardan da Rusiya və Avstriyanın ən yeni dövlətlərinə keçib.

Anderson deyir: "Qədim Yunanıstanın Homer, Fales, Pifaqor və Herodot kimi bəzi böyük adamları Kiçik Asiyadan olublar. Onlar haqqında fikirləşərkən ağıllarına Egey şəhərləri gələn qitt və xita mədəniyyətinə daha [69-70] dərindən göz yetirə bilərlər".

Anderson bir faktı xatırladaraq davam edir: "Bu, aydın göstərir ki, Xita, qittlərin ölkəsi vəziyyətinə və əzəmətinə görə Misirin özü ilə bərabər səviyyədə olub".

İstər Anderson, istərsə də Maspero xetlərin mədəniyyətini, zənginliyini, qoçaqlığını və qüdrətini tərifləyirlər.

Təəccüblüdür ki, erməni alimləri qittlərin (xetlərin) ünvanına deyilən belə tərifli sözlərə fikir verməyib və onu gözdən qaçırlar. Bəlkə, bu haqda ermənilərə heç nə məlum deyildi, yoxsa, onlar qohum gürcü xalqının bu cür tərifinə yol verməzdilər. Bununla yanaşı, onlara məlumdur ki, gürcülər səhlənkardırlar və xasiyyətləri

istiqlaldırlar, onlar heç vaxt belə deməzlər: "Qardaşlar və dostlar! Biz bilirik ki, siz xeyirxahsınız, bilirik ki, öz işlərinizi çörək ətri duyulan yerdə düzəltmisiniz və onu kim bişirdiyini soruşmadan rahatca yeyirsiniz, tək o, dadlı olsun. Axı, vicdan da yaxşı şeydir, nə olub, niyə bizə belə yanaşırsınız? Bunu bilmək və hörmət etmək vaxtıdır. Hər kəsə özününkünü veririk. Lakin nə buyurursunuz? İnsan ürəyi paxıl, acgöz və tamahkardır".

XI

Cənab Qolmstrem, guya, ermənilərlə urartuluların qohumluğunu sübut edən cənab Nikolskiyə əbəs yerə necə istinad etməsini artıq görmüşük. Fəryad edən daşları onlara, kitabsevərlərə lazımi şeylər danışmaq və beləliklə, hətta onları da yalan danışmağa məcbur etmək üçün erməni kitabsevərlərinin müxtəlif fırıldaqlara və hiylələrə necə inadla əl atdıqlarını göstərmək üçün indi elə həmin Nikolskiyə müraciət edək. Guya, fəryad edən daşlar bəhanəsi ilə, əslində, onların yalançı dilləri "məhəbbət həsrətlərinin artıqlığı"ndan fəryad edir.

Cənab Nikolskinin yazdığına görə, erməni yepiskopu Mesrop bir necə mixi yazı tapıb. Cənab Nikolski bu barədə deyir: "Altmışncı illərin əvvəllərində hələ sadə bir rahib olan cənab Mesrop indi ermənilərin yaşadığı yerlərdə mixi yazıların olduğunu mxitaristlərin əsərlərindən oxuyarkən onların Ermənistanın qədim tarixinə çox yaxın aidiyyəti olacağını güman edərək toplamaq istəyib". Elə həmin Nikolskinin sözlərinə görə, cənab Mesropun bəxti gətirib, lakin onun nəzərdə tutduğu cəhətdən yox. O, altı, [70-71] ya da səkkiz yazı tapıb və bu yazıları ermənilərin tarixi abidələri güman edən professor Patkanov vasitəsi ilə alimlərə, bu işin bilicilərinə, yəni, Mordmona, Seysuya və Müllərə göndərib. Cənab Nikolski deyir: "Sonralar məlum olub ki, həmin mixi yazılar ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan bir dildə yazılıb.

Bu xəbərin istər cənab Mesropu, istərsə də cənab Patkanovu təəccübləndirdiyini deməyə ehtiyac yoxdur. Cənab Mesropun tapdığı yazıların böyük bir hissəsinin Eçmiədzindən 25 verst şimal-qərbdə olduğunu bilmək lazımdır. Orda "Bluri" adlanan bir təpə və bu təpənin yanında qədim xarabalıqlar var. Ermənilər çoxdan onlara göz dikib deyirlər ki, onların paytaxtı - hansısa uydurma "Armavir", məhz orda olub. Hər şeylə maraqlanan alimlər bu yerlərə də özlərini çatdırıblar. Uvarovun rəhbərliyi ilə qazıntılar aparmağa başlayıb, xarabalıqları yoxlayıb, yeddi gün ərzində ortabab işlər aparmağa çalışıblar. Lakin ermənilər üçün sevindirici və fərəhləndirici heç bir şey tapmayıblar. Cənab Mesrop və cənab Patkanov, təbii ki, mübahisə etməyə başlayaraq öz narazılıqlarını bildiriblər ki, guya, qazıntılar yaxşı aparılmayıb və həmin yerlərdə təzədən tədqiqat aparmağı tələb ediblər.

Cənab Nikolski deyir: "Bu cür inadkarlığı yalnız yazıların xarakteri və mənşəyi haqqında səhv fikirlərlə və erməni alimlərinin Ermənistanın qədim paytaxtına olan aydın maraqları ilə izah etmək olar" (Bax: "Şərqi qədim abidələri", I cild, səh.380).

Görünür ki, inadkarlıq yolu ilə öz məqsədlərinə çatmaq erməni alimlərinə xas keyfiyyətdir. Görünür ki, öz dediklərinin üstündə duran ermənilər onların xeyrinə olmayan şeyin, bu, təkzibedilməz həqiqət olsa da, üstünü vurmamağa çalışırlar. Cənab Nikolski, görünür ki, nəzakət və təmkinliliyinə görə çox şey demək və onların hərəkətini əsl adı ilə adlandırmaq istəməyib, erməni alimlərinin inadkarlığını "onların səhv fikirləri və erməni alimlərinin aydın maraqları ilə" izah edir.

Cənab Mesropun tapdığı yazıların arasında cənab Nikolskinin yazdığına görə, 15-ci nömrə ilə göstərilmiş və "Zaxalu" adlanan yerin yaxınlığında tapılmış bir yazı var. Bu yazının şəkli Eçmiədzində çıxan "Ararat" qəzetində dərc olunub. Bu yazı barədə cənab Nikolski yazır ki, onun ("Zaxalu" yazısının) "Ararat"da dərc olunan şəkli, hətta demək olar ki, Van yazılarının işarələrini xatırlatmayan [71-72] bərhad hala salınmış mətn təsəvvürə gətirir.

Anlamaq olar ki, yazının şəklini çıxardan adam bu işarələrin eyni, yaxud qohum mənşəli olduğunu təsəvvür edərək yazıya qəsdən əhəmənilərin fars yazılarının işarələri ilə formaca oxşarlıq vermək istəmişlər. (Elə orda, səh. 380).

Bu cür hoqqabazlığa, saxtakarlığa qədim monastırlardan daşları çıxaranlar, ya da gürcü yazılarını qaşayıb pozanlar və onları erməni yazıları ilə əvəz edənlər, ya da bu daşları oğurlayıb, onları kim bilir hara tullayanlar biganə oda bilməzlər.

Yuxarıda adı çəkilən yazını təhrif eləməyin, dəyişdirməyin nə kimi xeyri olduğu soruşulur. Hoqqabazlıq, saxtakarlıq, yalan, həqiqət böyük bacarıq, uzunmüddətli məşq və bir az da cəsarət tələb edir. Lakin bütün bunlar onlara aldanmaq, yaxud daha doğrusu, yalnız incəsənətə məhəbbətdən irəli gələn bu cür hoqqabazlıqla məşğul olmağı özünə eyib bilməmək üçün o qədər də tərifləyici deyil. Deməli, onda soruşaq: Assuriya dövrünün qədim yazılarına cənab Nikolskinin sözlərindən göründüyü kimi, əhəmənilər dövrü yazısının xarakterini vermək nə üçün lazım idi? Onda belə fərz etmək olar: Van yazılarının əhəmənilərdən qabaqkı dövrə aid olduğunun, ermənilərin isə yalnız əhəmənilər dövründə Ermənistanı gəldiyinin, o vaxta qədər isə onların orda olmadığını əsl alim üçün necə mühüm əhəmiyyəti olduğunu əvvəlki sətirlərdən bilirik. Və ona görə də erməni alimləri sübut eləməyə çalışırlar ki, yazılar Assuriya dövrünə, yəni, bu yazıların tapıldığı həmin yerlərdə ermənilərin izi-tozu olmayan bir dövrə aiddirlərsə, onda onları o qədər də asanlıqla mənimsəyə bilməzdilər, bu yazılarda onların tarixinin rəvayət olunmasını sübut eləyə bilməzdilər. Və bunlar əhəmənilər

dövrünə aid olsaydılar, onlar özgənin adını və tarixi mənimsəmək üçün saxtakarlıqdan asanlıqla tor toxuya bilərdilər və heç kəs "bu yazılar meydana gələndə siz hələ yox idiniz" deyərək onlara etiraz edə bilməzdi.

Məgər bu fırıldaq, bu saxtakarlıq D. Bakradzenin, İlya Serebryakovun, Lenormanın, Raulinsonun, Nikolskinin erməni alimləri haqqında dedikləri elə həmin şeylər deyilmi, ya da bu məqalədə bizim danışdığımız şeylər deyilmi?! Bütün bunlardan sonra, məgər Patkanov kimi alimlər, Arsruni və cürbəcür Ezovlar, Xudabaşovlar kimi filosoflar və onların bütün sexi özlərinin nə istədiyini, onlara nə [72-73] lazım olduğunu bilmirlər? Əgər erməni alimlərinin bu xüsusiyyəti haqqında yalnız biz gürcülər danışsaydıq, fikirləşmək olardı ki, bu cür fikirləri bizə düşmənçilik, paxıllıq diktə edir. Lakin Lenorman, Raulinson, cənab Nikolski bizim qohumumuz, bizim kirvəmiz deyil ki, qərəzkar mühakimədə onlardan şübhələnsinlər.

Təəssüf ki, cənab Qolmstrem də biz gürcülər üçün fəryad edən daşları ermənilər üçün fəryad etməyə məcbur edərək bu erməni alimlərinin çaldıqları havaya oynayır, haray salıb qışqırır: "Daşlar da fəryad! Daşlar yalan danışmır!" Burda "daşlar yalan danışmır", onlar həqiqəti deyirlər, hoqqabazlıq edən erməni alimləri, yaxud Ezov və onun kimi alimlik edən hoqqabazlar "fəryad edir və yalan danışır". Bu, sanki hamıya kələk gəlməyi şərtləşən, tülkünü, çaqqalı şirə, şiri pişiyə döndərmək və tükləri yonulmuş qırt toyuq kimi keçmiş qartal yuvasında cücə çıxartmaq üçün hansısa xüsusi bir dəstədir.

XII

Məzlum və əzabkeş millət kimi ermənilər haqqında rəhmdillik göstərən, onlar haqqında açıq və ürəkli danışan cənab Qolmstremə eşq olsun! Lakin, axı, biz elə daşürəkli deyilik ki, başqasının əzab-əziyyətinə ürəyimiz yanmasın, qırğının, məhv olmağın və var-yoxdan çıxmağın bütün dəhşətini başa düşməyən və bədbəxt adamların taleyində iştirak edən və kömək əli olmasa da, heç olmasa, təsəlli, sevdi səsini ucaldan adamın məqsədini anlamayaq. Və bilirlik ki, yalnız təmiz ürəkdən gələn səmimi təskinlik, yalnız həqiqi məhəbbət adamı mələklərin Allahı həddindən artıq təriflədiyi dağ zirvəsinə qaldıran həmin yüksək neməti yaradır. Təəssüflənirik ki, həqiqətin vəziyyəti və marağı bizi cənab Qolmstremi erməni alimləri sırasına qoymağa və onun qərəzli və qərəzsiz səhvləri haqqında açıq fikir söyləməyə və bu haqda təəccübümüzü bildirməyə məcbur etdi. Yalnız erməni filosoflarına və Dellingerlərinə layiq və yalnız Dellingerlərin mətbəxində bişirilmiş bu cür tarix yazmağa onu nə məcbur etdiyini bilmək yaxşı olardı. Təəccüblənirik ki, cənab Qolmstrem Nikolskinin yuxarıda adını çəkdiyimiz əsəri ilə tanış olmasa da, Anuçinin əsəri, şübhəsiz, ona tanış olmalıydı, çünki onun yazdığına görə, Anuçin urartuluların ermənilərin əcdadı olmasını hesab edən nəzəriyyənin əleyhdarıdır. Cənab Qolmstrem [73-74] fikrincə, bu, Anuçinin qərəzsizliyini sübut edir. Burda iki fəvqəladə vəziyyət təsəvvür edilir. Biri ondan ibarətdir ki, dünyada, guya, urartulularla ermənilərin qohumluğunu sübut edən nəzəriyyə mövcuddur. Əgər bu cür nəzəriyyə yoxdursa, cənab Qolmstrem inandırmasında hansı məna var?! Cənab Qolmstrem bu cür nəzəriyyənin mövcudluğunda səhvə yol verir. Belə nəzəriyyə yoxdur və cənab Anuçin olmayan bir nəzəriyyənin necə əleyhdarı ola bilər? Cənab Anuçin erməni savadlı alimləri kimi boş adam deyil ki, yel dəyirmanları ilə mübarizə aparsın! Təkrar edirik, Ezov və ermənilərlə urartuluların qohumluq əlaqəsinin nəzəriyyəsinə tərəfdar olan K⁰ kimi əldə bəslənmiş alimləri çıxmaq şərti ilə hal-hazırda bütün dünyada əsl alimi çıraqla da axtarıb tapa bilməzsən. Həm də cənab Ezov və K⁰ inanmıram ki, bu nəzəriyyə haqqında ağzlarını açıb bir kəlmə deyələr. Ancaq başqasının əməyindən istifadə etmək, soyuqqanlıqla öz yuvalarında gizlənmək onların köhnə adətidir. Onlar bu işdə ustadırlar! Cənab Anuçin həm də ermənilərin urartululardan əmələ gəlməsini inkar edirsə, kimisə yalana çıxarmağa yox, məhz bunu tədqiq edənlərin fikrini təsdiq edir. Guya, cənab Anuçinin razılaşmadığı və yalnız tək cənab Qolmstrem - bəli, yalnız bircə cənab Qolmstremdən başqa heç kəsin fikirləşmədən belə guruldadığı həmin nəzəriyyənin tərəfdarı kimi heç olmasa bir əsl alimin - qoy avropalı, yaxud rus olsun, fərqi yoxdur - adını çəkməyə cənab Qolmstremi dəvət edirik. Hətta bir-birinə zidd olan bu iki nəzəriyyə mövcud olsa da, cənab Qolmstrem cənab Anuçini təriflədiyi bu qərəzsiz işarə nədir?! Deyəsən, burda belə demək yerinə düşər: "Sənin sözün səni ifşa edir". Başqa bir cəhət də ondan ibarətdir ki, cənab Qolmstrem cənab Nikolskinin, guya, urartulularla ermənilərin qohumluğu haqqında misal gətirdiyi faktları sübut etmək üçün onun dəlillərini nümunə gətirir, Anuçin haqqında isə iki-üç söz deyir. O, ermənilərin Ermənistana, keçmiş Urartu ölkəsinə sonralar gəldiyini cənab Anuçinin antropoloji dəlillərlə sübut etdiyinə fikir verməmişdir.¹ Bundan başqa, elə həmin Anuçin sübut edir ki, urartulularla uzun və inadlı vuruşmalardan sonra ermənilər həmin ölkəni tuta biliblər. Onun sözlərinə görə, bəzi əsaslar var və bu əsaslara görə biz güman edə bilirik ki, urartulular, yaxud pontiyxalldlar gürcülərin əcdadları olublar. Anuçinin [74-75] dediyi əsl sözlər budur: "Beləliklə, ermənilərə Urartu tayfası ilə, yaxud pontiy-xalldlarla - dili hələ məlum olmayan tayfa ilə yalnız uzun və inadlı mübarizədən sonra ölkəni işğal etmək müyəssər olub, lakin onlarda kartvel, yaxud gürcü tayfasının əcdadlarının olduğunu fərz etməyə bəzi əsaslar var" (Bax: "Ermənilərə qardaş köməyi", səh. 361, 2-ci nəşri).

¹ Bax: "Ermənilərə qardaş köməyi", səh.358, 2-ci nəşri.

O, cənab Qolmstrem yaxşı adamdır! Əgər o, urartuluların erməniləşməsi haqqında bizə belə ətraflı surətdə, həm də əsassız olaraq danışsınsa, heç olmasa, bizim haqqımızda bircə kəlmə söz deyəydi. Gürcülərin urartululardan əmələ gəlməsini heç olmasa, hətta işarə ilə xatırladardı. Buna görə ondan kim narazı qalardı? Əgər cənab Nikolskinin dəlili, həm də tamamilə əvvəldən axıradək dəyişdirilmiş dəlili urartuluların erməniləşdirilməsi üçün lazım idisə, bəs nə üçün o, gürcülərin urartululardan əmələ gəlməsinin cənab Anuçin tərəfindən sübut olunmasını yaddan çıxarıb və üstündən sükutla keçib?! Əlbəttə, harda, nəyi və necə demək Qolmstremi öz işidir, biz isə yalnız bir şeyi deyəcəyik: Sənin çox qərribə işlərin var, cənab!

Cənab Qolmstrem demək istəyir: Tutaq ki, urartulular ermənilər olmayıblar, bu halda bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Əcəb işdir! Belə olan halda, cənab Nikolskini və Anuçini narahat etmək, demək olar ki, bütün felyetonu ermənilərin urartululardan əmələ gəlməsinin sübutuna həsr etmək və 2700-2800 il ərzində baş verən hadisələr haqqında nağıl quraşdırmaq və bu nağılla şöhrətli urartuluların nəsiləri kimi indiki ermənilərin mənəvi və fiziki gücünü, qoçaqlığını bizə sübut etmək, cənab Qolmstrem, sizin nəyinizə lazım idi?! "Bu məsələdə (erməni məsələsində) siyasətçilər tərəfindən qurulmamış, bəzədilməmiş həqiqəti tapmaq üçün öz nəzərlərinizi uzaq keçmişə, arxeoloqlara, alim-səyyahlara dikəltmək lazımdır"¹ - deyən cənab Qolmstremə fəryad etmək nə üçün lazım idi? Deməli, bütün bu sözlər boş-boşuna deyilib! Sözlər, mənim sizə necə də yazığım gəlir! Qərribədir ki, bunu cənab Qolmstrem, yəni, "öz nəzərini nə uzaq keçmişə, nə arxeoloqlara, nə alim-səyyahlara", nə də onun yazdığına görə, "fəryad edən" həmin daşlara dikməyən şəxs söyləyir! Cənab Qolmstrem böyük pafosla deyir: "Ermənistanda tapılan daşlar hələ çox şey [75-76] haqqında, çox şey haqqında fəryad edirlər". Onların çox şey haqqında fəryad etdikləri tamamilə düzdür, lakin təəssüf ki, onların iniltisini qulaqlarına pambıq tıxamış adamlara dinləmək nəzərdə tutulmuşdur! Bu daşlar çox şey haqqında, lakin cənab Qolmstremi "Sankt-Peterburqskiye Vedomosti" qəzetində urartuluların erməniləşməsinə müdafiə etməsi ilə tamamilə daban-dabana zidd olan şeylər haqqında fəryad edirlər. Cənab Qolmstremi yenə dəvət edirik: əgər biz haqsızlıqsa, qoy o, bir fakt, bir həqiqi alim, bir fəryad edən daş göstərsin. Onda biz cənab Qolmstremə təslim olarıq, onun qarşısında baş əyərək və öz səhvimizdən peşman olmağımızı açıqca bildirərək. Erməniləri tərifləyib göylərə qaldırmaq fikri cənab Qolmstremi elə məftun etmişdi ki, o, hətta aşağıdakıları deməyi də mümkün hesab etmişdi: "Bu xalq (erməni xalqı) uzun əsrlər boyu xristian pravoslav vəsiyyətlərinə möhkəm sədaqətini sübut edib".

Hər bir xalqın öz dinini pravoslav (haqq) dini hesab etməsini və heç kimin buna etiraz edə bilməməsini deməyə ehtiyac yoxdur. Din vicdan, inam işidir və bunda hər kəs azad və toxunulmazdır. Həmçinin uşağa da məlumdur ki, ermənilər qriqoryan məzhəbindəndirlər və ümumiyyətlə, Rusiyada və xüsusilə də, rus ədəbiyyatında pravoslav adı ilə məşhur olan dinə qətiyyətlə aid deyillər. Deməli, cənab Qolmstremi "ermənilər xristian pravoslav vəsiyyətlərinə möhkəm sədaqətini sübut ediblər" sözləri düzgün deyil, çünki bu adı daşıyan dindən və deməli, onun vəsiyyətlərindən ermənilər hələ VI yüzillikdə imtina ediblər. Və o vaxtdan onlar pravoslavlıqdan ayrılıblar. Ermənilərin dini və ümumiyyətlə, Rusiyada və rus ədəbiyyatında, xüsusən, pravoslav adlanan şey arasında hansı əlaqə var?! Söz yox ki, ermənilər də xristiandırlar və xristianlıq qarşısında onların böyük xidmətlərini danmaq olmaz. Onlar xristianlığa çoxlu qurban vermiş, çox qan axıtmış və onların demək olar ki, özlərinin bütün tarixlərini, çarlıqlarını, vətənlərini xristianlığa qurban verdiklərini və bununla, həqiqətən də, ləyaqət göstərərək öz dinlərini, dillərini qoruyub saxladıklarını və bunun öz xalqlarını qoruyub saxlamaqda onlara kömək etdiyini desək, mübaliğə etmiş olarıq. Nə tarix, nə bəşəriyyət ermənilərin xidmətlərini və onların xristianlığa verdikləri qurbanları unutmayacaq. Ona görə də əgər cənab Qolmstrem ermənilərin bu böyük xidmətlərini, ümumiyyətlə, bütün xristianlar qarşısında qeyd etsəydi, haqlı olardı. Lakin bir halda ki, o, ora "pravoslavlığı" [76-77] yapışdırıb, onda ermənilərin özgə dinə möhkəm sədaqətli olduqlarını və deməli, özlərinin dinində möhkəm olmadıqlarını təsdiq etməklə uşağı da güldürür. Din ürək həqiqətidir və o, ikiqat şəkildə bu və ya digər ürəkdə mayalana bilməz. İstər ikiüzlü həqiqət, istərsə də ikiüzlü din ağlasığmazdır. O, bu və ya digər ürəkdə ya təkdir, ya da heç yoxdur. Din insanın mənəvi aləminin ən mühüm nöqtəsidir və eyni zamanda, həm bizim, həm sizin olmaq üçün onun iki gözü və iki ürəyi ola bilməz. Onun bir gözü və bir ürəyi var. Əgər belə demək olarsa, o, birini pravoslav saymaq və o birini isə həm də eyni ehtiramla istər bir, istərsə də başqa dinə aid etmək üçün insan ürəyini iki yerə bölə bilməz. Ona görə də özgə dininə möhkəm sədaqətlik səbatsızlıqdır, özününkünü inkar etməkdir. Bir dinə və eyni zamanda, başqa dinə ürəkdən sədaqətli və həm də cənab Qolmstremi güman etdiyi kimi, möhkəm sədaqətli olmaq olmaz. İnsan yalnız o dinə möhkəm sədaqətlidir ki, ona etiqad edir və öz ürəyində yaşadır, əks halda, din din olmaz, insanın öz arzusuna görə dəyişdiyi paltar paltar olmaz. Ona görə də dindar ermənilərin cənab Qolmstremi bu tərifli fikrini özləri üçün xoşagələn hesab etməmələri haqqında fikirləşmirik. Erməniləri nədə günahlandırarsanız da, öz dinlərinin dəyişməsində günahlandırmayın. Əksinə, onlar öz dinlərinin qiymətini yaxşı bilirlər və ona görə də hər cür bədbəxtliyin və əzab-əziyyətlərin boyunduruğunu cəsarətlə daşıyırlar.

Axırda biz bunu soruşmalıyıq: zavallı daşlara əziyyət verməyə, hörmətli alimləri narahat etməyə və tarixin özünü rədd etməyə cənab Qolmstremi nə məcbur edib? Biz bunu bilmirik və bilməyə elə böyük arzumuz

¹ Bax: "Peterburqskiye Vedomosti" qəzeti, 1891-ci il, N 33, "Daşlar da fəryad edir" felyetonu.

da yoxdur, lakin belə halda burda da irsiyyət qanununa görə, sanki erməni alimlərinə aşılarmış həmin proqram adlandırılan vəziyyət bizi təəccübləndirir və heyrətləndirir. Ermənilərin, hətta pambığı guruldamalıdır, gürcülərin isə findığı da səs salmamalıdır.¹ Özümüz haqqında aləmə car çəkəcəyik! Budur, elə car çəkirlər də! Senkovskidən tutmuş cənab Qolmstremə qədər hamını sapa düzün və görəcəksiniz ki, bu altmış illik dövr ərzində bütün erməni kitabsevərləri bu sapdan yapışırlar, qərribə həmfikirliklə və həmrəyliklə bu və ya digər proqramı həyata keçirirlər.

Onlar bu proqramdan həm dişləri, həm əlləri, həm ayaqları, həm də özlərinin bütün vücudları ilə yapışırlar. [77-78] Onların Kiçik Asiyada, xüsusən də, Zaqafqaziyada ermənilərdən yaxşı, möhkəm, qabiliyyətli heç kəsin olmadığını bütün dünyaya göstərmək istədikləri, məgər aydın deyil. Düzdür, Zaqafqaziyada hansısa vrasilər² tökülüb qalıb və onları da bəzi adamlar az xatırlayır, lakin biz isə onları elə mum edirik, onların adını elə biabır edirik ki, izləri-tozları da qalmasın. Əgər onların tarixi tapılsa, onu ləkələyərək, ya da öz adımıza çıxarıq, əgər onların ərazisi varsa, onları bundan məhrum edərək və düz oldu, olmadı aləmi inandırırıq ki, gürcülərin nəslə pozulmaqdadır və bu gün-sabah onlar ya tamamilə məhv olacaqlar, ya da erməniləşəcəklər.

Bu söyüşdə, əlbəttə, cənab Qolmstrem iştirak etməyib və biz ona görə ona minnətdarıq ki, onun bizə yazdığı gəlib, gürcülərə tənə etməkdən vaz keçib və bizi erməni kitabsevərlərinin nümunəsində tamahının qurbanı etməyib. Lakin bu Xudabaşovların, Patkanovların, Kişmişovların, Ezovların işlərinə dözmək olduqca çətinidir. Arsunini və ümumiyyətlə, özlərini istədikləri qədər tərifləməyə Allahın kömək etdiyi həmin erməni dəstəsini bağışlayın, biz həqarət və söyüşə uymayacağıq və hər bir ağıllı-kamallı erməninin bunda bizə rəğbət bəsləyəcəyinə ümid edirik. Bax, burda da bizim aramıza cahil erməni savadlılarının ciddi-cəhdlə səpdikləri və gürcüləri və erməniləri bir-birinə qarşı silahlandırdıqları kəskin ixtilafın əvvəl-axırı, əsası var. Gürcülər və ermənilər arasındakı xeyirxah əlaqələri, məhz bunlar və yalnız bunlar - cahillər, boşboğaz filosoflar pozublar. Bəs nə üçün əlli-altmış il ərzində bizim aramızda bu cür düşmənçilik olmayıb! Biz mənşəcə və dincə müxtəlif olsaq da, bir-birimizdən çəkinməmişik, lakin gürcülüyə və erməniliyə görə bizim bir-birimizə qarşı nifrətimiz də olmayıb. Əgər indi birliyimiz laxlayıbsa, bunu erməni savadlı alimlərinin qorxaqlığına, cahilliyinə, avaraçılığına və firıldaqlarına aid etmək lazımdır. Öz sözündən qorxmaq və ümitsizliklə: "Doğrudanmı adam, həqiqətən, özünü Allaha oxşadır və onun kimidir?! Qoy qadir Allah hər bir adama günahlarına görə cəza versin və yalnız belə hərəkəti bağışlamaq mümkün olsa, bağışlasın" - deyər qışqırmaq üçün təkə Ezov kifayətdir.

Lakin biz ermənilər üçün heç nə əsirgəmirik. Biz çox gözəl bilirik ki, Gürcüstanın zəifliyi Ermənistanın, [78-79] bizim keçmiş dayağımızın, cənub tərəfdən səddimizin süqut etdiyi o uğursuz gündən başladı. Biz erməniləri şimal tərəfdən qoruyurduq, onlar isə bizi cənub tərəfdən müdafiə edirdilər. Vaxtanq Qorq Aslan o vaxtkı Gürcüstanı şimaldan təmin edəndən sonra bizim bütün tariximiz və qaygılarımız cənubdan Gürcüstanın möhkəmlənməsinə yönəlmişdi. Nə qədər ki, Ermənistan mövcud idi, ilk növbədə, onu keçib gəlməliydilər. Ona görə də bizim ən böyük çarlarımız və dövlət adamlarımız ehtiyac olanda ermənilərə kömək etmək üçün heç nələrinə əsirgəmidilər. Təəssüf ki, bizim bəzi çarlarımız Ermənistanın mövcud olmasının Gürcüstan üçün necə mühüm əhəmiyyəti olduğunu başa düşmürdülər. Ermənistan olmasaydı, cənub tərəfdən darvazalarımız da düşmənlərin Gürcüstana soxulması üçün açıq qalardı. Ermənistanın süqutundan sonra bizdən min dəfə güclü olan düşmənlərlə təxminən yeddi əsr mübarizəyə davam gətirməyimizə baxmayaraq, bizim bütün tarixi həyatımızı cənub qapılarımızın bağlanması məhv etdi. Zəifləmiş və yorulub əldən düşmüş Gürcüstan düşməne təslim olmadı, lakin nəzərlərini öz dostuna yönəltdi və Böyük Rusiya imperiyasının himayəsinə keçdi.

Məgər ermənilərin hər tərəfə dağılması bizim üçün faydalıdır? Qoy qadir Allah onlara qüvvət, hamısına birləşmək bacarığı versin. Lakin qoy kələk gəlməsinlər, bizi özümüzədən məhrum eləməyə çalışmasınlar və bizim adımızı alçaltmaqla özlərini tərifləyib göyə qaldırmağa və şöhrətləndirməyə cəhd göstərməsinlər. Biz sizə sığınacaq verdik, sizi saxladığımız və sizinlə qardaşlaşdıq. Bizimlə öz evimizdə düşmən kimi rəftar etməyin! "Evində yaşayan düşmənin olunca, yolda uzanan şirin olsa, yaxşıdır" (Gürcü zərb-məsəli). Gürcülər qədim zamanlarda belə deyirdilərsə, biz də elə deyirik, hər bir ağıllı erməni də elə beləcə deyər.

¹ Gürcü zərb-məsəli.

² Ermənilər gürcüləri belə adlandırırlar (tərcüməçinin qeydi).

ÇAVÇAVADZE İ. Q.
«ERMƏNİ ALİMLƏRİ VƏ FƏRYAD EDƏN DAŞLAR»

Rəssamı **Pərvanə**

Texnik redaktoru **P. Həsənova**

Korrektorları **S. Məmmədova, X. İdrisova**

Çapa imzalanmış 20.02.95. Kağız formatı 84x108.

Şərti çap vərəqi 4,20. Uçot-nəşr vərəqi 4,29.

Tirajı 10.000. Sifariş 435. Müqavilə qiyməti. ilə.

«Azərbaycan» nəşriyyatı 370146, Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə.